

१-४४८६

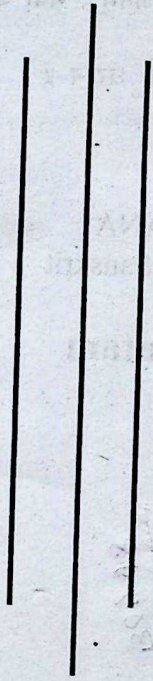
संस्कृतरचना

सोमेन्द्रगौतमः

5

7-8808

संस्कृतरचना

सोमेन्द्रगौतमः

प्रकाशकः

सर्वाधिकारः लेखके

संस्करणम् : प्रथमम्, रामनवमी, चैत्रः, २०६८

प्रकाशनसङ्ख्या : ५००

आवरणम् :

सुसाङ्ख्यसम्बद्धं प्रविधिसंयोजनम् : मैया बराल, सौजन्य डेक्सटप, धरान

मुद्रणम् : धरान छापाखाना, धरान-५

मूल्यः १५०/-

SANSKRIT RACHANA

Langue Approach in Sanskrit

By **Somendra Gautam**

Acc. 3065
30798

शुभकामना

नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्याङ्गिकविद्यापीठे पिण्डेश्वरे, साहित्यविषयेऽध्यापनरतेनोपप्राध्यापकेन सोमेन्द्रगौतमेन लिखितं सम्पादितञ्च संस्कृतरचनानामकं पुस्तकं मया दृष्टिगोचरीकृतम् । संस्कृतभाषा-वाङ्मयं प्राचीनं समृद्धञ्चास्तीति न विवाद-विषयः, तथापि अध्ययन-अध्यापनसन्दर्भे विशेषतो व्याकरणक्षेत्रेऽस्यापरिवर्तनीयाः सिद्धान्ता नियमाश्च वर्तन्ते । शिक्षणे सरलीकरणस्यावश्यकताऽनुभूयते सर्वैः । अनेन पुस्तकेन सरलमार्गो निर्दिष्ट इति मे विश्वासः । पुस्तकमिदं संस्कृतजिज्ञासूनां मार्गनिर्देशकं, अध्यापकानां सहयोगकरञ्च भविष्यतीति विश्वासं प्रकटयनं प्राज्ञिककर्मणि संलग्नं लेखकं प्रति साधुवादं प्रयच्छामि ।

प्रा. नारायणकुमार आचार्य

शिक्षाध्यक्षः

नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

सम्मतिः

नेपाल-संस्कृत विश्वविद्यालयस्याङ्गिकविद्यापीठे धरानस्य पिण्डेश्वरे, साहित्यानिवार्यसंस्कृतविभागस्य सदस्येनोपप्राध्यापकमहोदयेन सोमेन्द्रगौतमेन ससम्पादनं प्रणीतं, प्रकाशनोन्मुखं संस्कृतरचनानामकं पुस्तकं मया सम्यगालोचितम् । लेखकमहाभागेन महता परिश्रमेण प्रकाशितमिदं पुस्तकं संस्कृतभाषा-व्याकरण-साहित्यतत्त्वैः समलङ्कृतं दृश्यते । संस्कृतजिज्ञासूनां कृते पुस्तकमिदं प्रथमद्वारं भवतीति पुस्तकाध्ययनाद् ज्ञायते । कृतिकारणेणाध्ययनाध्यापनानुभवाभ्यां लिखितं पुस्तकमिदं विशेषतो नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयद्वारा सञ्चालिते संस्कृतभाषा-प्रशिक्षण कार्यक्रमे प्रविष्टानां छात्राणां बहुपयोगी भविष्यति ।

संस्कृतभाषाशिक्षणे शब्दार्थ-रूप-कारक-विभक्ति-लिङ्ग-वचन-वाक्यसंघटन-सङ्ग्रहज्ञानमावश्यकम् । संस्कृतव्याकरणस्याधारभूतान्नियमानङ्गीकृत्य क्रमपूर्वकं सुसज्जितमिदं पुस्तकं संस्कृतज्ञानरहितानां संस्कृतं प्रत्यर्जितरागाणाञ्च ज्ञानपिपासूनां ज्ञानतृष्णानिवारकं भविष्यतीति मे विश्वासः ।

अस्माकं विश्वविद्यालयस्य पाठ्यक्रमानुसारमुत्तरमध्यम-शास्त्रस्तरे चास्य पुस्तकस्योपयोगो भवति ।

अध्ययनाध्यापनलेखनकार्याण्यस्माकं प्राज्ञिककार्याण्येव, प्रस्तुतपुस्तकेनोक्तक्षेत्रे शुभयात्रा प्रारब्धा । प्राज्ञिककार्यस्य शुभारम्भस्य कृते कृतिकारं प्रति हृदयतः साधुवादं प्रकटयन् विरमामि ।

जयतु संस्कृतम् ।

सागरमणि सुवेदी

सहप्राध्यापकः

विभागाध्यक्षः

साहित्यानिवार्यविभागः

आत्मनिवेदनम्

प्रस्तुतमिदं संस्कृतरचनाख्यं पुस्तकं मया महता परिश्रमेण लिखितं सम्पादितं प्रकाशितञ्चास्मिन् स्वरूपे । साहित्य-व्याकरणयोः सामान्यज्ञानप्रदाने यदि पुस्तकं पथप्रदर्शकमस्तीति स्वीक्रियते तदा मे परिश्रमः सफलः ।

अस्माकं विश्वविद्यालयस्य संस्कृत-भाषाप्रशिक्षण-कार्यक्रमस्य, उत्तरमध्यमशास्त्रिस्तरयो चास्य पुस्तकस्योपयोगो भवतीति मे विश्वासः । पुस्तकलेखनसमये मया पिण्डेश्वरविद्यापीठस्य पुस्तकालयस्योपयोगो विहितः ।

पिण्डेश्वर विद्यापीठस्य साहित्यानिवार्यसंस्कृत-विभागस्य विभागाध्यक्षस्य सह प्रा.श्रीसागरमणिसुवेदिनः, अस्य विद्यापीठस्य प्राचार्यपदमलङ्कृतस्य सहप्राध्यापकस्य श्रीरमेशधिमिरेमहोदयस्य विभागस्य सदस्यमहोदयस्य विहितविद्यावारिधिकस्य सहप्राध्यापकस्य श्रीभीमप्रसादखतिवडामहाभागस्य, उपलेखानियन्त्रकस्य रघुनाथभण्डारीमहोदयस्य च सत्प्रेरणां विना नासीत् सम्भावना लेखनकार्यस्यास्य पुस्तकस्य । पुस्तकलेखन-सम्पादनकार्ये निरन्तरं सद्बचनज्ञानानुभवसहयोगं प्रदाय पूर्वोक्तैर्महानुभावैः सन्मित्रस्य परिचयः प्रदत्तः । तान् प्रत्यहं साधुवादवचोभिः कृतज्ञतां ज्ञापयामि ।

पुस्तकस्य कृते शुभकामनामन्तव्यं प्रदाय स्वप्राज्ञिकदायित्वं प्रदर्शयितान् शिक्षाध्यक्षमहाभागान् प्राध्यापकान् श्रीनारायणकुमार आचार्यान् प्रति धन्यवादप्रदानमस्य लेखकस्य प्रथमं कर्तव्यमस्ति ।

टङ्गणकार्ये प्रविधिसंयोजनेऽपि मैयाँबरालस्य, डा.भीमप्रसादखतिवडामहाभागस्य च सद्भावमविस्मरणीयं विद्यते । लेखनकार्यस्यास्य पूर्णतायामहोरात्रं चिन्तितां जीवनसङ्गिनीं सरलाञ्च साधुवादं प्रयच्छामि ।

स्वल्पाकारस्यापि पृथुलगुणवतः पुस्तकस्यास्याध्ययनं विधाय विद्यार्थिनो लाभान्विता भविष्यन्तीति विश्वासं प्रकटयन् विरयामि ।

विनीतः

सोमेन्द्रगौतमः

रामनवमी, २०६८

विषयसूची

क) प्रकरणम्- संस्कृतवाक्यरचना

१. वाक्यपरिचयः

क) वाक्यभेदाः

ख) वाक्यावयवाः

ग) ससम्बन्धकारकानि निर्देशमनुसृत्य वाक्यरचनाभ्यासः

निम्नलिखितसूत्रनिर्देशमनुसृत्य वाक्यरचनायामभ्यासः

अ) सम्बोधने च

आ) कर्मणि द्वितीया

इ) अधिशीङ्धासां कर्म

ई) अभितः परितः समया निकषाहाप्रतियोगेऽपि (वार्तिक)

उ) अन्तरान्तरेण युक्ते

ऊ) कर्तृकरणयोस्तृतीया

ऋ) येनाङ्गविकारः

ए) चतुर्थी सम्प्रदाने

ऐ) ऋधद्वहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ,

ओ) तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या (वा)

औ) नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च

अ) अपादाने पञ्चमी,

अः) भीत्रार्थानां भयहेतुः,

क) पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्,

ख) षष्ठी शेषे,

ग) सप्तम्यधिकरणे च,

घ) यस्य च भावेन भावलक्षणम्,

ङ) यतश्च निर्धारणम्,

.....

ख) प्रकरणम् - वाक्यपरिवर्तनम्

१. वचनपुरुषकालानुसारेण वाक्यानां मिथः परिवर्तनम् ,

२. वाच्यपरिवर्तनम्,

३. अर्थानुसारेण वाक्यानामन्योन्यं परिवर्तनम्

४. रचनादृष्ट्या वाक्यानां परस्परं परिवर्तनम् ,

५. क्त्वा, ल्यप्, तुमुन् प्रत्ययान्तपदैर्वाक्यसंश्लेषणम्,

६. वाक्यविश्लेषणम् ।

ग-प्रकरणम् - अनुच्छेदरचना

१. अनुच्छेदस्य परिचयः,
२. अनुच्छेदप्रकाराः,
३. अनुच्छेदलेखनविधिः,
४. अनुच्छेदलेखनाभ्यासः,

तत्राधोलिखितविषयानवलम्ब्य अनुच्छेदलेखाभ्यासः-

- १) विद्या २) परोपकारः ३) उद्योगः ४) वसन्तः ५) जन्मभूमिः ६) हिमालयः
- ७) सत्सङ्गतिः ८) अनुशासनम् ९) संस्कृतभाषा १०) लोकतन्त्रम्
- ११) अस्माकं विद्यालयः ।

वाक्येष्वव्ययपदप्रयोगः

विषयवस्तूनां वर्णनक्रमे निम्नलिखितानामव्ययपदानां प्रयोगः-

अकस्माद्, अग्रतः, अचिरम्, अजस्रम्, सततम्, अन्तरा, अन्तरेण, अतः, अतीव, अत्र, अधिकम्, अधः, अद्य, अपरेद्युः, अधुना, अन्यत्र, अन्यथा, अभितः, इतः, इत्थम्, इदानीम्, कदा, केवलम्, भटिति, तर्हि, तावत्, तूष्णीम्, नक्तम्, निकषा, नीचैः, परेद्युः, पृथक्, प्रतिदिनम्, प्रत्युत, प्रसह्य, प्राक्, प्रातः, प्रायः, बहुधा, भृशम्, मृषा, यदा, युगपत्, विना, वृथा, इव, तत्र, उपरि, बहिः, अन्तः, यदा, कदा, तदा, यतः, ततः, कुतः, यथा, तथा, उच्चैः, मिथ्या, सत्यम्, ईषत्, किञ्चित्, चिरम्, मुहुः, भूयोभूयः, क्रमशः, नोचेत्, सम्यक्, स्पष्टम्, यद्यपि, तदनु, मन्दम्, शाश्वत्, सहसा, साकम्, समीपम्, स्वयम्, साक्षात्, किन्तु, परन्तु, अथवा, यदि, यावत्, धिक्, हन्त, हा, ।

घ. प्रकरणम्- छन्दपरिचयः

- क) गद्यपद्यलक्षणम्,
- ख) पद्यप्रकाराः ।

ग) मात्रा, गण, यति परिचयः,

निम्नलिखित छन्दसां सोदाहरणं लक्षणानि -

अ) आर्या, (आ) अनुष्टुप् (इ) इन्द्रवज्रा (ई) उपेन्द्रवज्रा (उ) उपजातिः (ऊ) वंशस्थम् (ऋ) वसन्ततिलका (ए) मालिनी (ऐ) शिखरिणी (ओ) मन्दाक्रान्ता (औ) शार्दूलविक्रीडितम् (अं) स्रग्धरा ।

ङ-प्रकरणम्- नीतिकथाः

पद्यभागरहितायाश्चित्रग्रीवहिरण्यककथाया वृद्धव्याघ्रलुब्धपथिककथायाश्च माध्यमेन रचनाकौशलस्य, शब्दार्थबोधस्य, व्युत्पत्तेश्चाभ्यासः ।

च-प्रकरणम् - नीतिपद्यानि

निम्नलिखितनीतिपद्याध्ययनमुखेन सरलसंस्कृतनिबद्धकृतीनामध्ययनम्,
वृत्तानुसारेण पद्यानामुच्चारणम्, सान्वयं पद्यानां व्याख्यानम्, भावार्थप्रकाशनम्, शब्दानां
व्युत्पादनञ्च ।

१. आर्यायाम् - दानम् भोगो नाशः०, यदचेतनः०, सिंहः शिशुरपि० ।
२. अनुष्ठुभि- शैले शैले न माणिक्यं०, अधमा धनमिच्छन्ति०, रङ्कः करोति०,
अजरामरवत्प्राज्ञः०, विद्या ददाति०, यौवनम्०, ऋणकर्ता०, मूर्खोऽपि०, माता शत्रु०,
काव्यशास्त्रविनोदेन०, न कश्चित् कस्यचित्०, अयं निजं परो वेति०, दुर्जनः
परिहर्तव्यः०, मनस्यन्यत्०, परोपदेशे पाण्डित्यम्०, यस्यार्थास्तस्य०, अमित्रं कुरुते०,
सुवर्णपुष्पम्०, सुलभाः पुरुषाः ।
- ३-इन्द्रवज्रायाम्-सर्वोपधीनाममृतं प्रधानम्०
- ४-उपेन्द्रवज्रायाम्-न निर्मितः केन०
- ५-उपजात्याम्- अर्थागमो नित्यमरोगिता च०, असम्भवं हेममृगस्य जन्म० ।
- ६-वंशस्थे-पिवन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः०, भवन्ति नम्रास्तरवः० ।
- ७-वसन्ततिलकायाम्-जाड्यं धियो हरति०, पापान्निवारयति० ।
- ८-मालिन्याम्- स हि गगनविहारी०, नरपति हितकर्ता० ।
- ९-मन्दाक्रान्तायाम्-घृष्टं-घृष्टम् पुनरपि०, मौनान्मूक० ।
- १०-शिखरिण्याम्-यदाकिञ्चिज्ज्ञोऽहम् ० ।
- ११-शार्दूलविक्रीडिते- शक्यो वारयितुम्०, विद्या नाम नरस्य० ।
- १२-स्रग्धरायाम्- सन्मार्गे तावदास्ते ०।

इति प्रकरणविवरणम्

क. प्रकरणम्- संस्कृतवाक्यरचना

- (पूर्णाङ्काः २५)

१. वाक्यपरिचयः

परस्परं समन्वीय पूर्णकार्थावबोधिनी ।

पदयोर्वा पदानां वा सम्बन्धिकाव्यमुच्यते ॥

एकअर्कामा उनिएर वा सम्बन्धित भएर एउटा पूर्ण अर्थको बोध गराउने दुई वा दुईभन्दा बढी पदहरूको समूहलाई वाक्य भनिन्छ । वाक्यका अरू पनि लक्षण छन् ।

क) वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ।

योग्यता, आकाङ्क्षा र आसत्तिले युक्त भएको पदसमूहलाई वाक्य भनिन्छ ।

ख) साकाङ्क्षाणां पदानां समूहो वाक्यम् ।

एक-अर्काको आकाङ्क्षा वा अपेक्षा राख्ने पदहरूको समूहलाई वाक्य भनिन्छ ।

ग) वार्तिककार कात्यायनले वाक्यको लक्षण निम्नानुसार गरेका छन् -

अ) आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् ।

अर्थात् - अव्यय, कारक, विशेषणसहित आख्यान (क्रियापद) वाक्य हो ।

जस्तैः, अव्ययसहित- उच्चैः पठति ।

कारकसहित- ग्रामं गच्छति ।

क्रियाविशेषणसहित - सुष्ठु रचयति ।

अ) 'एकतिङ् वाक्यम्'

थोरैमा एउटा क्रिया भएको पदसमूह वाक्य हो ।

२. सरल-मिश्र-संयुक्तभेदेन वाक्यं त्रिविधम् ।

सरल (सामान्य), मिश्र र संयुक्त गरी वाक्यका तीन प्रकार हुन्छन् ।

क) सरल (सामान्य) वाक्य

एकोद्देश्यविधेयत्वादंशवाक्यविवर्जितम् ।

परानपेक्षं सामान्यं विश्रान्तैकार्थबोधकम् ॥

एउटा मात्र उद्देश्य र एउटा मात्र विधेय भएको, अंशवाक्य नभएको एवम् आफ्नो एक पूर्ण अर्थको लागि अर्का वाक्यको सहयोग वा अपेक्षा नराख्ने पदसमूहलाई सरल वाक्य भनिन्छ । जस्तै:-

अ) हरिः विद्यालयं गच्छति । (हरि विद्यालय जान्छ ।)

आ) श्यामः पाठं पठति । (श्याम पाठ पढ्छ ।)

इ) मनोजः योगाभ्यासं करोति । (मनोज योगाभ्यास गर्छ ।)

ख) मिश्रवाक्य-

मिश्रमङ्गाङ्गिभावेन मिलितानेकवाक्यकम् ।

परस्परमा अङ्गाङ्गिभाव भएका दुई वा दुईभन्दा बढी वाक्यहरू मिलेर बनेको वाक्यलाई मिश्रवाक्य भनिन्छ ।

जस्तै:-अ) यः पठति सः सफलः भवति । (जो पढ्छ त्यो सफल हुन्छ ।)

आ) ये उद्योगं कुर्वन्ति ते सुखिनो भवन्ति । (जो उद्योग गर्छन् तिनीहरू सुखी हुन्छन् ।)

इ) यः योगाभ्यासं करोति, सः स्वस्थो भवति । (जो योगाभ्यास गर्छ ऊ स्वस्थ हुन्छ ।)

ग) संयुक्त वाक्य

अनङ्गाङ्गितया तुल्यप्रधाननिरपेक्षयोः ।

वाक्ययोर्योजकेनैक्ये संयुक्तं तद्बहुस्वपि ॥

दुई वा दुईभन्दा बढी वाक्यहरूलाई कुनै संयोजकले जोडेर एउटै वाक्य बनाइएको छ र ती जोडिएका वाक्यहरू परस्परमा अङ्गाङ्गीभाव नभएका समान र निरपेक्ष छन् भने त्यस्तो वाक्यलाई संयुक्त वाक्य भनिन्छ ।

जस्तै:- अ) अहम् आपणं गच्छामि, किन्तु त्वं गृहे एव वस ।

(म बजार जान्छु तर तिमी घरमै बस ।)

आ) नेपाले संविधानसभा वर्तते किन्तु संविधानस्य निर्माणं नैव अभवत् ।

(नेपालमा संविधानसभा छ तर संविधान बनेको छैन ।)

इ) नद्यः सन्ति तथापि विद्युत् नास्ति ।

(नदीहरू छन् तर पनि बिजुली छैन ।)

३) वाक्याऽवयवाः (वाक्यका अवयवहरू) -

वाक्य बन्न केही खास अवयवको आवश्यकता हुन्छ ।

जस्तै:-

क) श्यामः गृहं गच्छति-श्याम घर जान्छ ।

ख) हरिः उत्तीर्णः भवति- हरि उत्तीर्ण हुन्छ ।

ग) सः पुस्तकं पठति-त्यो पुस्तक पढ्छ ।

यी माथिका वाक्यमा क्रमशः कर्ता, कर्म, क्रियापद छन् । पहिलो वाक्यमा 'राम' कर्तृपद हो, 'गृह' कर्मपद हो भने गच्छति क्रियापद हो ।

रामलाई उद्देश्य बनाएर घर जाने कुराको विधान गरिएको छ, त्यसैले प्रथम वाक्यमा 'राम' वाक्यको उद्देश्य रूप अवयव हो भने 'गृहगमन' वाक्यको विधेय रूप अवयव हो ।

दोस्रो वाक्यमा 'हरि' कर्तृपद हो, 'भवति' क्रियापद र 'उत्तीर्णः' पूरक पद हो । हरिलाई उद्देश्य बनाएर उत्तीर्ण भएको कुरा विधान गरिएकाले 'हरि' उद्देश्यरूप अवयव र उत्तीर्ण भएको कुरा विधेयरूप अवयव हो ।

४. ससम्बन्धकारकनियमानुसारं वाक्यरचनाऽभ्यासः -

१) कारकम् -

क) क्रियाजनकं कारकम् (क्रियाजनकत्वं कारकत्वम्)

ख) करोति 'क्रियां निर्वर्तयति' इति कारकम् ।

क्रियासँग सम्बन्ध राख्ने नाम र सर्वनामलाई कारक भनिन्छ र कारक बुझाउने चिन्हलाई विभक्ति भनिन्छ । सर्वप्रथम कारकको नियम जान्न कारक, कारकका प्रकार, विभक्ति, विभक्ति-चिन्ह एवम् संस्कृतमा शब्दका विभिन्न रूपहरूका बारेमा जान्नु आवश्यक छ । यसका लागि निम्नानुसार तालिका तयार गरिएको छ ।

समूह (क)

अकारान्त पुलिङ्गी राम शब्दका रूपहरू-

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली चिन्हहरू	कारकविशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
रामः	रामौ	रामाः	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
रामम्	रामौ	रामान्	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
रामेण	रामाभ्याम्	रामैः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
रामाय	रामाभ्यां	रामेभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
रामात्	रामाभ्याम्	रामेभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
रामाद्						
रामस्य	रामयोः	रामाणाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/की/रो/रा/रौ/नो/ ना/ नौ	(यो कारक होइन)
रामे	रामयोः	रामेषु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा, मा	आधारोऽधिकरणम्
हे राम	हे रामौ	हे रामाः	संबोधन	प्रथमा	हे, हलो, ए	यो पनि कारक होइन

राम शब्दकै जस्ता रूप हुने अरू अकारान्त शब्दहरू-कृष्ण, श्याम, सुरेश, शिव, हिमालय, कार्यालय, बुद्ध, पर्वत, विद्यालय, आकाश, अभ्यास, गोविन्द, गोपाल आदि।

इकारान्त पुलिङ्गी हरि शब्दका रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारक विशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
हरिः	हरी	हरयः	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
हरिम्	हरी	हरिन्	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
हरये	हरिभ्याम्	हरिभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
हरेः	हरिभ्याम्	हरिभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
हरेः	हर्योः	हरिणाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/की ...	(यो कारक होइन)
हरौ	हर्योः	हरिषु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा/मा	आधारोऽधिकरणम्
हे हरि	हे हरी	हे हरयः	संबोधन	प्रथमा	हे/हलो/ए	यो पनि कारक होइन

हरि शब्दकै जस्ता रूप हुने अरू इकारान्त शब्दहरू- कवि, रवि, अरि, विधि, कपि, पति, व्याधि, अग्नि, मुनि, अतिथि आदि हुन्।

उकारान्त पुलिङ्गी गुरु शब्दका रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली चिन्हहरू	कारकविशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
गुरुः	गुरू	गुरुवः	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
गुरुम्	गुरू	गुरुन्	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
गुरुणा	गुरुभ्याम्	गुरुभिः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
गुरुवे	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
गुरोः	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
गुरोः	गुरोः	गुरुणाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/को ...	(यो कारक होइन)
गुरो	गुरोः	गुरुषु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा/मा	आधरोऽधिकरणम्
हे गुरो	हे गुरू	हे गुरुवः	सम्बोधन	प्रथमा	हे/हलो/ए	यो पनि कारक होइन

गुरु शब्दकै जस्ता रूप हुने अरु उकारान्त शब्दहरू- विष्णु, भानु, विधु, शम्भु आदि हुन्।

आकारान्त स्त्रीलिङ्गी सीता शब्दका रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली चिन्हहरू	कारक विशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
सीता	सीते	सीताः	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
सीताम्	सीते	सीताः	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
सीतया	सीताभ्याम्	सीताभिः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
सीतायै	सीताभ्याम्	सीताभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
सीतायाः	सीताभ्याम्	सीताभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
सीतायाः	सीतयोः	सीतानाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/को ...	यो कारक होइन
सीतायाम्	सीतयोः	सीतासु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा/मा	आधरोऽधिकरणम्
हे सीते	हे सीते	हे सीताः	सम्बोधन	प्रथमा	हे/हलो/ए	यो पनि कारक होइन

सीता शब्दकै जस्ता रूप हुने अन्य आकारान्त शब्दहरू-रमा, लता, सुधा, प्रभा, कमला, मर्यादा, ललिता, सरिता, बालिका, शिक्षिका, अलका, सुनिता, वन्दना, अञ्जना आदि हुन्।

ह्रस्व इकारान्त स्त्रीलिङ्गी मति शब्दका रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली चिन्हहरू	कारक विशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
मतिः	मती	मतयः	कर्ता	प्रथम	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
मतिम्	मती	मतीः	कर्म	द्वितीय	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
मत्या	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
मत्यै, मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
मत्याः, मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
मत्याः, मतेः	मत्योः	मतीनाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/को ...	यो कारक होइन
मत्याम्, मती	मत्योः	मतिषु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा/मा	आधरोऽधिकरणम्
हे मते	हे मती	हे मतयः	सम्बोधन	प्रथमा	हे/हलो/ए	यो पनि कारक होइन

मति शब्दजस्तै स्त्रीलिङ्गी ह्रस्व-इकारान्त शब्दहरू- गति, प्रगति, शक्ति, बुद्धि, श्रुति, स्मृति, भूमि, कृति, जाति, नीति, क्षिति, मूर्ति, शान्ति, कान्ति, प्रकृति, वृष्टि, वृद्धि, पद्धति आदि हुन्।

दीर्घ-इकार स्त्रीलिङ्गी गौरीशब्दका रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारक विशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
गौरी	गौर्यौ	गौर्यः	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
गौरीम्	गौर्यौ	गौरीभिः	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
गौर्या	गौरीभ्याम्	गौरीभिः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
गौर्यै	गौरीभ्याम्	गौरीभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्
गौर्याः	गौरीभ्याम्	गौरीभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
गौर्याः	गौर्याः	गौरीणाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/की ...	यो कारक होइन
गौर्याम्	गौर्योः	गौरीषु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा/मा	आधारोऽधिकरणम्
हे गौरि	हे गौर्यौ	हे गौर्यः	सम्बोधन	प्रथमा	हे/हलो/ए	यो पनि कारक होइन

गौरी शब्दकै जस्ता रूप हुने अन्य शब्दहरू- नदी, पृथ्वी, सरस्वती, कौमुदी, कुन्ती, सती, पार्वती, सुन्दरी, वाणी, नारी, रमणी, महती, कामिनी, पल्लवी, नगरी आदि हुन्।

(अवि-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-धी-ह्री-श्रीणामुणादिषु।

सप्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां सोलौपो न कदाचन।)

पुलिङ्गी सर्व शब्दका रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारक विशेष सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
सर्व	सर्वौ	सर्वैः	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्
सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	अपादानम्	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/की ...	यो कारक होइन
सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा/मा	आधारोऽधिकरणम्
हे सर्व	हे सर्वौ	हे सर्वैः	सम्बोधन	प्रथमा	हे/हलो/ए	यो पनि कारक होइन

सर्वजस्तै रूपका शब्दहरू- कतरः, कतमः, विश्वः, अन्यः, अन्यतमः, इतरः, समः आदि हुन्।

स्त्रीलिङ्गी सर्व शब्दका रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारक विशेष सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
सर्वा	सर्वे	सर्वाः	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्
सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/की ...	यो कारक होइन
सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वाषु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा/मा	आधारोऽधिकरणम्
हे सर्वै	हे सर्वे	हे सर्वाः	सम्बोधन	प्रथमा	हे/हलो/ए	यो पनि कारक होइन

नपुंसक-लिङ्गी सर्व शब्दका रूपहरू-

सर्व शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारक विशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्
सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	अपादानम्	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/को ...	यो कारक होइन
सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	अधिकरणम्	सप्तमी	विषयमा/मा	आधारोऽधिकरणम्
हे सर्व	हे सर्वे	हे सर्वाः	संबोधन	प्रथमा	हे/हलो/ए	यो पनि कारक होइन

आकारान्त नपुंसक लिङ्गी ज्ञान शब्दका रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारकविशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
ज्ञानेन	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानैः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
ज्ञानाय	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानेभ्यः	सम्प्रदानम्	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्
ज्ञानात्/ज्ञानाद्	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानेभ्यः	अपादानम्	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
ज्ञानस्य	ज्ञानयोः	ज्ञानानाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/को ...	यो कारक होइन
ज्ञाने	ज्ञानयोः	ज्ञानेषु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा/मा	आधारोऽधिकरणम्
हे ज्ञानम्	हे ज्ञाने	हे ज्ञानानि	संबोधन	प्रथमा	हे/हलो/ए	यो पनि कारक होइन

ज्ञान शब्दको जस्तो रूप चल्ने अन्य शब्दहरू- धन, वन, स्थल, मुख, नयन, नेत्र, कानन, जल, कमल, पत्र, पुस्तक, पुष्प, मनन, अरण्य, इन्द्रिय आदि हुन्।

ऋकारान्त पुलिङ्गी पितृ शब्दका रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारक विशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
पिता	पितरौ	पितरः	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
पितरम्	पितरौ	पितॄन्	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	सम्प्रदानम्	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्
पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	अपादानम्	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
पितुः	पित्रोः	पितॄणाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/को ...	यो कारक होइन
पितरि	पित्रोः	पितॄषु	अधिकरणम्	सप्तमी	विषयमा/मा	आधारोऽधिकरणम्
हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः	संबोधन	प्रथमा	हे/हलो/ए	यो पनि कारक होइन

पितृ शब्दको जस्तो रूप चल्ने अरू शब्दहरू- नपु, नेतृ, श्रोतृ, वक्तृ, दातृ, विधातृ, धातृ, भातृ आदि हुन्। पितृ शब्दको प्रथमा द्विवचन र बहुवचन, द्वितीयाको द्विवचनमा क्रमशः पितरौ, पितरः, पितरौ हुन्छ भने नपु, नेतृ आदि शब्दहरूको ती स्थानमा नप्तरौ नप्तरः, नप्तरौ रूप हुन्छन्, त्यही भिन्नता हो।

ऋकारान्त स्त्रीलिङ्गी मातृ शब्दका रूपहरू

मातृ शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारकविशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
माता	मातरौ	मातरः	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
मातरम्	मातरौ	मातुः	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः	सम्प्रदानम्	चतुर्थी	लाई/लागि/निमित्त	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः	अपादानम्	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
मातुः	मात्रोः	मातृणाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/की ...	यो कारक होइन
मातरि	मात्रोः	मातृषु	अधिकरणम्	सप्तमी	विषयमा/मा	आधरोऽधिकरणम्
हे मातः	हे मातरौ	हे मातरः	संबोधन	प्रथमा	हे/हलो/ए	यो पनि कारक होइन

मातृ शब्दकै जस्ता रूप चल्ने अरु शब्दहरू-भातृस्वस्, पितृस्वस्, ननान्, दुहितु, स्वस् आदि हुन्।

अस्मद् शब्दका रूपहरू(म, हामी)

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारक विशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
अहम्	आवाम्	वयम्	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
माम्	आवाम्	अस्मान्	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
महोम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निमित्त	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	अपादानम्	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
मम	आवयोः	अस्माकम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/की ...	यो कारक होइन
मयि	आवयोः	अस्मासु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा/मा	आधरोऽधिकरणम्

त्यदादि शब्दहरू यी हुन्-तद्, तत्, यद्, एतद्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् आदि। यी शब्दका रूपमा सम्बोधन हुँदैन।

युष्मद् शब्दका रूपहरू (तू, तिमी)

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारकविशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
त्वम्	युवाम्	युयम्	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
त्वाम्	युवाम्	युष्मान्	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
तुभ्यम्	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निमित्त	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
तव	युवयोः	युष्माकम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/की ...	यो कारक होइन
त्वयि	युवयोः	युष्मासु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा/मा	आधरोऽधिकरणम्

तत् (त्यो) शब्दका पुलिङ्गी रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारकविशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
सः	तौ	ते	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
तम्	तौ	तान्	कर्म	द्वितीया	कन, लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
तेन	ताभ्याम्	तैः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निमित्त	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्

तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	अपादानम्	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
तस्य	तयोः	तेषाम्	सम्बन्ध	पष्ठौ	को/का/की ...	यो कारक होइन
तस्मिन्	तयोः	तेषु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा/मा	आधारोऽधिकरणम्

नपुंसक लिङ्गी (त्यो) तत् शब्दका रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारकविशेषका सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
तत्	ते	तानि	कर्ता	प्रथमा	ले/जो/छ/सो	स्वतन्त्रः कर्ता
तत्	ते	तानि	कर्म	द्वितीया	लाई, कन	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
तेन	ताभ्याम्	तैः	करण	तृतीया	ले/बाट/द्वारा	साधकतमं करणम्
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	अपादानम्	पञ्चमी	देखि/बाट/भन्दा	ध्रुवमपायेऽपादानम्
तस्य	तयोः	तेषाम्	सम्बन्ध	पष्ठौ	को/का/की ...	यो कारक होइन
तस्मिन्	तयोः	तेषु	अधिकरण	सप्तमी	विषयमा/मा	आधारोऽधिकरणम्

तत् (त्यो) शब्दका स्त्री लिङ्गी रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारकविशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
सा	ते	ताः	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
ताम्	ते	ताः	कर्म	द्वितीया	कन/लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
तया	ताभ्याम्	ताभिः	करण	तृतीया	ले/द्वारा/बाट	साधकतमं करणम्
तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः	सम्प्रदानम्	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट	ध्रुवमपायेऽपादानम्
तस्या	तयोः	तासाम्	सम्बन्ध	पष्ठौ	को/का/की ...	(यो कारक होइन)
तस्याम्	तयोः	तासु	अधिकरण	सप्तमी	मा, विषय	आधारोऽधिकरणम्

यत् (जो) शब्दका पुलिङ्गी रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारकविशेषक सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
यः	यौ	ये	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
यम्	यौ	यान्	कर्म	द्वितीया	कन/लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
येन	याभ्याम्	यैः	करण	तृतीया	ले/द्वारा/बाट	साधकतमं करणम्
यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट	ध्रुवमपायेऽपादानम्
यस्य	ययोः	येषाम्	सम्बन्ध	पष्ठौ	को/का/की ...	(यो कारक होइन)
यस्मिन्	ययोः	येषु	अधिकरण	सप्तमी	मा, विषय	आधारोऽधिकरणम्

यत् (जो) शब्दका नपुंसक लिङ्गी रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारकविशेषका सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
यत्	ये	यानि	कर्ता	प्रथमा	ले/जो, छ, सो	स्वतन्त्रः कर्ता
यत्	ये	यानि	कर्म	द्वितीया	कन/लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
येन	याभ्याम्	यैः	करण	तृतीया	ले/द्वारा/बाट	साधकतमं करणम्
यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट	ध्रुवमपायेऽपादानम्
यस्य	ययोः	येषाम्	सम्बन्ध	पष्ठौ	को/का/की ...	(यो कारक होइन)
यस्मिन्	ययोः	येषु	अधिकरण	सप्तमी	मा, विषय	आधारोऽधिकरणम्

यत् (जो) शब्द स्त्री लिङ्गी रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारकविशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
या	ये	याः	कर्ता	प्रथमा	ले/जो, छ, सो	स्वतन्त्रः कर्ता
याम्	ये	याः	कर्म	द्वितीया	कन/लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
यया	याभ्याम्	याभिः	करण	तृतीया	ले/द्वारा/बाट	साधकतमं करणम्
यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्
यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट	ध्रुवमपायेऽपादानम्
यस्याः	ययोः	यापाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/की ...	(यो कारक होइन)
यस्याम्	ययोः	यासु	अधिकरण	सप्तमी	मा/विषयमा	आधारोऽधिकरणम्

इदम् (यो) शब्दका पुलिङ्गी रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारकविशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
अयम्	इमौ	इमे	कर्ता	प्रथमा	ले/जो, छ, सो	स्वतन्त्रः कर्ता
इमम्	इमौ	इमान्	कर्म	द्वितीया	कन/लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
अनेन	आभ्याम्	एभिः	करण	तृतीया	ले/द्वारा/बाट	साधकतमं करणम्
अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्
अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट	ध्रुवमपायेऽपादानम्
अस्य	अनयोः	एपाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/की ...	(यो कारक होइन)
अस्मिन्	अनयोः	एषु	अधिकरण	सप्तमी	मा/विषयमा	आधारोऽधिकरणम्

इदम् (यो) शब्दका नपुंसक लिङ्गी रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारकविशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
इदम्	इमे	इमानि	कर्ता	प्रथमा	ले/जो, छ, सो	स्वतन्त्रः कर्ता
इदम्	इमे	इमानि	कर्म	द्वितीया	कन/लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
अनेन	आभ्याम्	एभिः	करण	तृतीया	ले/द्वारा/बाट	साधकतमं करणम्
अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्
अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट	ध्रुवमपायेऽपादानम्
अस्य	अनयोः	एपाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/की ...	यो कारक होइन
अस्मिन्	अनयोः	एषु	अधिकरण	सप्तमी	मा/विषयमा	आधारोऽधिकरणम्

इदम् (यो) शब्दका स्त्रीलिङ्गी रूपहरू

शब्दका रूपहरू			कारक	विभक्ति	नेपाली विभक्ति चिन्हहरू	कारकविशेषको सूत्रात्मक परिचय
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन				
इयम्	इमे	इमाः	कर्ता	प्रथमा	ले/जो छ सो	स्वतन्त्रः कर्ता
इमाम्	इमे	इमाः	कर्म	द्वितीया	कन/लाई	कर्तुरीप्सिततमं कर्म
अनया	आभ्याम्	आभिः	करण	तृतीया	ले/द्वारा/बाट	साधकतमं करणम्
अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः	सम्प्रदान	चतुर्थी	लाई/लागि/निम्ति	कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्
अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः	अपादान	पञ्चमी	देखि/बाट	ध्रुवमपायेऽपादानम्
अस्याः	अनयोः	आसाम्	सम्बन्ध	षष्ठी	को/का/की ...	यो कारक होइन
अस्याम्	अनयोः	आसु	अधिकरण	सप्तमी	मा/विषयमा	आधारोऽधिकरणम्

पाँचदेखिका सङ्ख्यालाई विशेषण मात्रै बनाउने चलन पनि छ । जस्तै: पञ्च विद्यार्थिनः (पाँच विद्यार्थी) पञ्च पुस्तकानि, पञ्च छात्राः ।

५. पञ्च	१९. नवदश	३२. द्वात्रिंशत्	४६. पदचत्वारिंशत्
६. षट्	२०. विंशतिः	३३. त्रयस्त्रिंशत्	४७. सप्तचत्वारिंशत्
७. सप्त	२१. एकविंशतिः	३४. चतस्रिंशत्	४८. अष्टचत्वारिंशत्, (अष्टा चत्वारिंशत्)
८. अष्ट, अष्टौ	२२. द्वाविंशतिः	३५. पञ्चत्रिंशत्	४९. नवचत्वारिंशत् (एकोनपञ्चाशत्)
९. नव	२३. त्रयोविंशतिः	३६. षड्त्रिंशत्	५०. पञ्चाशत्
१०. दश	२४. चतुर्विंशतिः	३७. सप्तत्रिंशत्	
११. एकादश	२५. पञ्चविंशतिः	३८. अष्टत्रिंशत्	
१२. द्वादश	२६. षड्विंशतिः	३९. नवत्रिंशत्	
१३. त्रयोदश	२७. सप्तविंशतिः	४०. चत्वारिंशत्	
१४. चतुर्दश	२८. अष्टविंशतिः	४१. एकचत्वारिंशत्	
१५. पञ्चदश	२९. नवविंशतिः	४२. द्विचत्वारिंशत्	
१६. षोडश	३०. त्रिंशत्	४३. त्रिचत्वारिंशत्	
१७. सप्तदश	३१. एकत्रिंशत्	४४. चतुश्चत्वारिंशत्	
१८. अष्टदश	३१. एकत्रिंशत्	४५. पञ्चचत्वारिंशत्	
	३२. द्वात्रिंशत्	४६. षड्चत्वारिंशत्	

वाक्य निर्माणमा नामपद र सर्वनामपदको ज्ञानपछि क्रियापदको ज्ञान आवश्यक हुन्छ । क्रियापदको मूल आधारलाई धातु भन्दछन् । संस्कृतमा धातुहरूका दश लकार हुन्छन् । जसलाई गण पनि भन्दछन् । लटलकारले वर्तमानकाल बुझाउँछ भने लोटलकारले आज्ञा अर्थ, लृटलकारले भविष्यत्, लङ्गले भूतकाल बुझाउँछ भने लिङ्गले विधि र आशीर्वाद बुझाउँछ ।

भाषा प्रशिक्षणको निम्ति वाक्यनिर्माण-पद्धतिमा यिनै केही लकारहरूले मात्र काम चल्न सक्छ ।

‘पद’ धातु –वर्तमान काल लट् –लकार परस्मैपदी –वर्तमाने लट्)				पद धातु,भूतकाल, लङ्लकार परस्मैपदी			
	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	सः पठति	तौ पठतः	ते पठन्ति	प्र.पु.	रामः अपठत्	रामौ अपठताम्	रामाः अपठन्
द्वितीय पुरुष	त्वम् पठसि	युवाम् पठथः	यूयम् पठथ	म.पु.	त्वम् अपठः	युवाम् अपठतम्	यूयम् अपठत
उत्तम पुरुष	अहम् पठामि	आवाम् पठावः	वयम् पठामः	उत्तम पुरुष	अहम् अपठम्	आवाम् अपठाव	वयम् अपठाम

संस्कृतमा धातु तीन प्रकारका छन्: (क) परस्मैपदी (ख) आत्मनेपदी र (ग) उभयपदी ।

(क) परस्मैपदी धातुमा लाग्ने प्रत्यय यी हुन्:-

तिप्- तस्- फि- सिप्, थस्, थ- मिप् वस्, मस् ।

(ख) आत्मनेपदीमा लाग्ने प्रत्ययहरू:-

त- आताम् - भू, थास्, आथां- ध्वम्, इङ्- वहि- महि ।

(ग) उभयपदी:-

दुवै प्रत्यय पालैपिलो लाग्ने धातु नै उभयपदी मानिन्छन् ।

'पद' धातु - भविष्यत्कालिक रूप लृटलकार (लृट्शेषे च)				पद धातु, विध्यर्थक रूप (आज्ञा र चाहना) लोट लकार (लोट् च)			
	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	सीता पठिष्यति	सीते पठिष्यतः	सीताः पठिष्यन्ति	प्र.पु.	हृदि पठतु	हरो पठताम्	हरयः पठन्तु

लिख धातु				लिख् (लेख्) भूतकाल (लेख्यो) (लेख्यो, लेख्यौ) (लेखे) लङ लकार			
'लिख्' (लेख्) वर्तमान काल लेख्/उ				पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	प्र.पु.	गौरी अलिखत्	गौर्यौ	गौर्यः
प्रथम	सर्वः	सर्वौ	सर्वे	प्र.पु.	गौरी अलिखत्	गौर्यौ	गौर्यः
पुरुष	लिखति	लिखतः	लिखन्ति	म.पु.	त्वम् अलिखः	युवाम्	यूयम्
द्वितीय	त्वं लिखसि	युवाम्	यूयम्			युवाम्	यूयम्
पुरुष	लिखथः	लिखथः	लिखथः			अलिखतम्	अलिखत
उत्तम	अहम्	आवाम्	वयम्	उत्तम पुरुष	अहम्	आवाम्	वयम्
पुरुष	लिखामि	लिखावः	लिखामः		अलिखाम्	अलिखाव	अलिखाम

पुरुष	लिखाम	लिखावः	लिख्यौ	लिख (लेख्) आज्ञा, चाहना लेखोस् / लेख/लेख्/लेखौ/लेखल्लकार			
'लिख' धातु (लेख्) भविष्यत् काल लेखेछ / छे / छ्यौ / छस् / छेस् / छु / छौ							
	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	पुरुष	एक वचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	विष्णुः लेखिष्यति	विष्णू लेखिष्यतः	विष्णवः लेखिष्यन्ति	प्र.पु.	पिता लिखतु	पितरौ लिखताम्	पितरः लिखन्तु
द्वितीय पुरुष	त्वम् लेखिष्यसि	युवाम् लेखिष्यथः	यूयम् लेखिष्यथ	म.पु.	त्वम् लिख	युवाम् लिखताम्	यूयम् लिखत
उत्तम पुरुष	अहम् लेखिष्यामि	आवाम् लेखिष्यावः	वयम् लेखिष्यामः	उत्तम पुरुष	अहम् लिखामि	आवाम् लिखाव	वयम् लिखाम

'अस्' धातु भूतकाल धियो (ई, ए, इस्, इन्, ई, यो आदि)			
'अस्' भुवि (वर्तमान रहनु) वर्तमान काल छ/छे / छौं/छ्यौं/छस् छेस् छुछैं (हुहुन्छ)			
	एकवचन	द्विवचन	बहुवचनपुरूप
			एक वचन द्विवचन बहुवचन
विद्धान् अस्ति	विद्वांसो स्तः	विद्वान्सः सन्ति	प्र.पु. अयम् आसीत् इमौ आस्ताम् इमे आसन्
त्वम् असि	युवाम् स्थः	य"यम् स्थ	म.पु. त्वम् आसीः युवाम् आस्ताम् यूयम् आस्त
अहम् अस्मि	आवाम् स्वः	वयम् स्मः	उ. पु. अहम् आसम् आवाम् आस्वः वयम् आस्म

‘अस्’ धातु लोट् (आज्ञा अर्थ इच्छा होस, ऊन, ऊ,ऊँ, औ)				‘अस्’ लृट्- भविष्यत् काल (हुनेछ, नेछे, नेछ्यौ, नेछस, छेस्,ने छु ने छौ)			
	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	पुरुष	एक वचन	द्विवचन	बह्वचन
प्रथम पुरुष	इयम् अस्तु	इमे स्ताम्	इमाः सन्तु	प्र.पु.	बधूः भविष्यति	बध्वौ भविष्यतः	बध्वः भविष्यन्ति
द्वितीय पुरुष	त्वम् एधि	युवाम् स्तम्	य'यम् स्त	म.पु.	त्वम् भविष्यसि	युवाम् भविष्यथः	य'यम् भविष्यथ
उत्तम पुरुष	अहम् असाणि	आवाम् असाव	वयम् असाम	उत्तम पुरुष	अहम् भविष्यामि	आवाम् भविष्यावः	वयम् भविष्यामः

'डुकृञ्' (कृधातु) करणे (गर्तु) वर्तमान काल लटलकार उभयपदी (परस्मैपदी+आत्मनेपदी)				'क्' धातु लङ् भूतकाल			
	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	पुरुष	एक वचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	करोति कुरुते	कुरुतः कुर्वते	कुर्वन्ति कुर्वते	प्र.पु.	अकरोत् अकुरुत्	अकुरुताम् अकुर्वताम्	अकुर्वन् अकुर्वत
द्वितीय पुरुष	करोषि कुरुषे	कुरुथः कुवांथे	कुरुथ कुरुध्वे	म.पु.	अकरोः अकुरुथाः	अकुरुतम् अकुर्वथाम्	अकुरुत अकुरुध्वम्

निम्नलिखितसूत्रनिर्देशमनुसृत्य वाक्यरचनयामभ्यासः

१. सूत्रम् - सम्बोधने च

सम्बोधनमा प्रथमा विभक्ति हुन्छ।

वाक्यानि (क) हे राम ! मां पाहि।

(ख) हे कृष्ण ! मां उद्धर।

(ग) हे भ्रात ! अद्य त्वं कुत्र गच्छसि ?

(घ) हे मातः ! मां भोजनं देहि।

२. सूत्रम् - कर्मणि द्वितीया

कर्तृवाच्यपरक वाक्यको कर्मपदमा द्वितीया विभक्ति हुन्छ। कर्मवाच्यपरक वाक्यमा होइन।

वाक्यानि (क) पिता हरिं भजति - हरिशब्दे द्वितीया।

(ख) माता ग्रामं गच्छति - ग्रामशब्दे द्वितीया।

(ग) छात्राः पाठं पठन्ति - पाठशब्दे द्वितीया।

(घ) हरिः पत्रं लिखति - पत्रशब्दे द्वितीया।

३. सूत्रम् - अधिशीङ्स्थासां कर्म

अधि उपसर्ग लागेका शीङ्, स्था र आस् धातुको आधारको सदृशमा कर्म हुन्छ।

अर्थात् सप्तमी विभक्ति हुनुपर्नेमा सूत्रले द्वितीयाको निर्देश गर्दछ।

वाक्यानि (क) हरिः वैकुण्ठम् अधिशेते - वैकुण्ठशब्दे द्वितीया।

(ख) विष्णुः वैकुण्ठम् अधितिष्ठति - वैकुण्ठशब्दे द्वितीया।

(ग) रामः गृहम् अध्यास्ते - गृहशब्दे द्वितीया।

(घ) छात्राः छात्रावासम् अध्यासते - छात्रावासशब्दे द्वितीया।

द्रष्टव्यः— अधि उपसर्ग नलागेमा सप्तमी विभक्ति नै हुन्छ। जस्तैः हरिः वैकुण्ठे शेते, तिष्ठति, आस्ते वा।

४. वार्तिकम् - अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि।

यिनीहरूको योगमा पनि द्वितीया नै हुन्छ।

वाक्यानि -अभितः (दुवैतिर) -

(क) कृष्णम् अभितः भक्ताः सन्ति।

(ख) विद्यालयम् अभितः वाटिका वर्तते।

(ग) मन्दिरम् अभितः धर्मशालाः सन्ति।

परितः (चारैतिर वा वरिपरि) -

(क) कृष्णम् परितः सज्जनाः सन्ति।

(ख) कंसम् परितः दुर्जनाः सन्ति।

(ग) विद्यालयं परितः वनं उद्यानानि च सन्ति।

समया (नजिक) -

(क) ग्रामं समया क्षेत्राणि सन्ति।

(ख) गृहं समया मन्दिरम् अस्ति।

(ग) नगरं समया नदी वर्तते।

निकषा (छेड वा निकट) -

- (क) लङ्कां निकषा सागरोऽस्ति ।
- (ख) विद्यालयं निकषा कूपोऽस्ति ।
- (ग) गृहं निकषा वानराः क्रीडन्ति ।

हा (विषाद वा दुःख व्यक्त) -

- (क) हा कृष्णाभक्तम् ।
- (ख) हा विद्याविहीनम् ।
- (ग) हा अलसम् ।

प्रति (तिर वा तर्फ) -

- (क) बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ।
- (ख) गृहम् प्रतिगच्छति ।
- (ग) विद्यालयं प्रतिगच्छति ।

४. सूत्रम् - अन्तरान्तरेण युक्ते -

यिनीहरूको योगमा पनि द्वितीया हुन्छ ।

वाक्यानि - अन्तरा (बीचमा) -

- (क) अन्तरा त्वां माम् हरिः ।
- (ख) जनकं जननीम् अन्तरा बालोऽस्ति ।

अन्तरेण (विना वा बाहेक) -

- (क) अन्तरेण विद्यां न सुखम् ।
- (ख) जलं अन्तरेण न जीवामः ।

५. सूत्रम् - कर्तृकरणयोस्तृतीया - कर्मवाच्यको कर्तामा र उपकरण अर्थबोधक पदमा तृतीया विभक्ति हुन्छ ।

वाक्यानि (क) रामेण बाणेन हतो वाली ।

(ख) त्वं लेखन्या पत्रं लिखसि ।

(ग) सीता जलेन उद्यानं सिञ्चति ।

६. सूत्रम् - सहयुक्तेऽप्रधाने -

सह अर्थ दिनेका योगमा अप्रधानमा तृतीया हुन्छ ।

वाक्यानि (क) पुत्रेण सहागतः पिता ।

(ख) भ्रात्रा सह, साकं सार्धम् समं वा अहं गच्छामि ।

७. सूत्रम् - येनाङ्ग विकारः -

विकृत देखिने अङ्गमा तृतीया हुन्छ ।

वाक्यानि (क) श्यामः अक्षणा काणोऽस्ति ।

(ख) सुशीलः कर्णेन वधिरो वर्तते ।

८. सूत्रम् - चतुर्थी सम्प्रदाने -

राप्ररी दिइने कुरामा चतुर्थी हुन्छ ।

वाक्यानि (क) रामः विप्राय गां ददाति ।

(ख) मैयाः देवेभ्यः पुष्पं अर्पयति ।

९. सूत्रम् - क्रुधद्वहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः -

यिनीहरूको योगमा जोसँग रिस गरिन्छ वा रिस छ त्यसमा चतुर्थी हुन्छ।

वाक्यानि - क्रुध (रिस) -

(क) रावणः रामाय क्रुध्यति।

(ख) मेघनादः लक्ष्मणाय क्रुध्यति।

द्वह (कुभलो चितोउनु वा अपकार गर्नु) -

(क) हिरण्यकशिपुः हरये द्वह्यति।

(ख) दुर्योधनः भीमाय द्वह्यति।

ईर्ष्या (असहन वा डाह) -

(क) कैकेयी कौशल्यायै ईर्ष्यति।

(ख) विनीता सुनीतायै ईर्ष्यति।

असूया (गुणमा दोष देख्नु) -

(क) मन्थरा रामाय असूयति।

(ख) धृतराष्ट्रः कृष्णाय असूयति।

२. वार्तिकम् - तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या -

अर्थात् जुन प्रयोजनका लागि कुनै काम गरिन्छ त्यस प्रयोजनपरक शब्दमा चतुर्थी

गर्नुपर्छ।

वाक्यानि (क) साधुः मुक्तये हरिं भजति।

(ख) छात्राः अध्यायनाय विद्यालयं गच्छन्ति।

१०. सूत्रम् - नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलं वषड्योगाच्च -

यिनीहरूको योगमा चतुर्थी हुन्छ।

वाक्यानि - नमः -

(क) हरये नमः।

(ख) श्रीगणेशाय नमः।

स्वस्ति- (क) नेपालीजनताभ्यः स्वस्ति।

(ख) शिष्येभ्यः स्वस्ति।

स्वाहा- (क) अग्नये स्वाहा।

स्वधा- (क) पितृभ्यः स्वधा।

अलम्- (क) दैत्येभ्यः हरि अलम्।

वषट्- (क) इन्द्राय वषट्।

११. सूत्रम् - अपादाने पञ्चमी -

अपादानमा पञ्चमी हुन्छ अर्थात् दुई वस्तु छुट्टिँदा जुन वस्तु स्थिर रहन्छ त्यस कारकलाई अपादान भनिन्छ। त्यसैमा पञ्चमी हुने हो।

वाक्यानि (क) रामः ग्रामात् आयाति।

(ख) धावत अश्वात् पतति।

१२. सूत्रम् - भीत्रार्थानां भयहेतुः -

भय (डर) अर्थ भएका र रक्षा अर्थ भएका धातुहरूको योगमा भयको कारणमा पञ्चमी हुन्छ।

वाक्यानि -

- भय- (क) माता चौरात् विभेति।
(ख) भगिनी सर्पात् विभेति।
त्राण- (क) पिता चौरात् त्रायते।
(ख) अनुजः सर्पात् त्रायते।

१३. पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् -

यिनीहरूको योगमा तृतीया हुन्छ र पञ्चमी द्वितीया विभक्ति पनि हुन्छ।

वाक्यानि -

- पृथक् (भिन्न वा बाहेक)
(क) अनुज पृथक् रामं रामेण रामात् वा नास्ति।
विना (बाहेक वा नभए) -
(क) विना श्रेमेण श्रमं, श्रमाद् वा सुखं नास्ति।
नाना (बाहेक वा नभए)
(क) नाना विद्यया विद्यायाः विद्यां वा कार्यं भवति।

१४. षष्ठी शेषे - शेष भागमा षष्ठी हुन्छ।

- वाक्यानि - (क) राज्ञः पुरुषः।
(ख) इदं रामस्य पुस्तकं वर्तते।

१५. सप्तम्यधिकरणे च -

अधिकरणमा सप्तमी हुन्छ।

- वाक्यानि - (क) जनकस्य मोक्षे इच्छास्ति।
(ख) अग्रजः प्रातः काले सायं काले च भ्रमति।
(ग) गृहस्य दूरे विद्यालयोऽस्ति।

१६. यस्य च भावेन भावलक्षणम् -

सूत्रस्थ भाव शब्दको अर्थ क्रिया हो। जुन क्रिया मार्फत क्रियान्तर लक्षित हुन्छ। त्यसमा सप्तमी हुन्छ। त्यसलाई सति सप्तमी वा भावे सप्तमी भन्दछन्।

- वाक्यानि - (क) गोषु दुह्यमानासु गतः।
(ख) रामे वनं गते दशरथः मृतः।
(ग) अस्तं गते चन्द्रमसि वायसः प्रबुद्धः।

१७. यतश्च निर्धारणम् -

छाँट्ने वा छुट्याउने काम गर्दा षष्ठी वा सप्तमी हुन्छ।

वाक्यानि -

- (क) छात्राणां छात्रेषु वा हरिः चतुरः।
(ख) गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा।
(ग) प्राणिनां प्राणिषु वा मनुष्यः श्रेष्ठः कथ्यते।

ख) प्रकरणे- वाक्यपरिवर्तनम्

१. वचनपुरुषकालानुसारेण वाक्यानां मिथः परिवर्तनम्

क) एकवचनस्थं वाक्यम् यथा:- श्यामः पुस्तकं पठति- श्याम पुस्तक पढ्छ।

- द्विवचने परिवर्तनं यथा:- "श्यामौ पुस्तकं पठतः - दुई श्याम पुस्तक पढ्छन्।

- बहुवचने परिवर्तनं यथा:- श्यामाः पुस्तकं पठन्ति : -श्यामहरू पुस्तक पढ्छन्।

ख) बहुवचनस्थं वाक्यं यथा- सीताः पत्रं लिखन्ति - सीताहरू पत्र लेख्छन्।

एकवचने परिवर्तनं यथा - सीता पत्रं लिखति - सीता पत्र लेख्छन्।

द्विवचने परिवर्तनं यथा : सीते पत्रं लिखतः : दुई सीता पत्र लेख्छन्।

माधिका वाक्यहरूको आधारमा वचन तीन प्रकारका हुन्छन् भन्ने बुझियो। प्रथमतः एकवचनमा भएको वाक्यको परिवर्तन द्विवचन र बहुवचन मध्ये एउटाका हुन्छ, अथवा प्रश्नले निर्देश (अह्वाएको) गरेअनुसारको परिवर्तन गर्न सकिन्छ।

प्रश्नले बहुवचनको वाक्य दिएर एकवचन वा द्विवचनमा परिवर्तन गर्नुहोस् भन्छ।

जस्तै - छात्राः विद्यालयं गच्छन्ति- छात्रहरू स्कूल जान्छन्।

प्रश्नले एकवचनमा परिवर्तन गर्नुहोस् भनेको भए

छात्रः विद्यालयं गच्छति - छात्र विद्यालय जान्छ

प्रश्नले द्विवचनमा परिवर्तन गर्न भनेको भए

छात्रौ विद्यालयं गच्छतः दुई छात्र विद्यालय जान्छन्

यसरी माथि दिएका उदाहरणहरूबाट वचन अनुसार वाक्यहरूको परस्पर परिवर्तन गर्न (बदल्न) सकिन्छ।

ख) अब पुरुषको आधारमा वाक्यहरूको परस्पर परिवर्तन गरिन्छ।

वचन जस्तै पुरुष पनि तीन प्रकारकै छन्।

क) उत्तम पुरुष : (अहम्, आवाम्, वयम्) म, हामी, आफू

ख) मध्यम पुरुष : (त्वम्, युवाम्, यूयम्), तँ, तिमी

ग) माधिका दुईथरी बाहेक अरू सबै नाम र सर्वनामहरू प्रथमपुरुष मानिन्छन्।

जुन पुरुषको कर्ता राखिन्छ वाक्यमा क्रियापद पनि त्यसैको राख्नुपर्छ नेपालीमा वाक्य बनाउँदा पनि त्यही चलन छ।

उदाहरण जस्तै :

क) प्रथम पुरुष अनुसार वाक्य

१) सः, रामः, सीता पुस्तकं पठतिः त्यो राम, सीता पुस्तक पढ्छ, पढ्छे।

२) तौ, रामौ, सीते पुस्तकं पठतः - ती दुई, दुई राम, दुई सीता पुस्तक पढ्छन्।

३) ते, रामाः सीताः पुस्तकं पठन्ति - तिनीहरू रामहरू; सीताहरू पुस्तक पढ्छन्।

ख) मध्यमपुरुष अनुसार वाक्य

१) त्वं पुस्तकं पठसि - तिमी पुस्तक पढ्छौ।

२) युवाम् पुस्तकं पठथः - तिमी दुई पुस्तक पढ्छौ।

३) यूयम् पुस्तकं पठथ - तिमीहरू पुस्तक पढ्छौ।

ग) उत्तम पुरुष अनुसार वाक्य .

१) अहम् पुस्तकं पठामि - म पुस्तक पदछु ।

२) आवाम् पुस्तकं पठावः - हामी दुई पुस्तक पदछौं ।

३) वयम् पुस्तकं पठामः - हामीहरू पुस्तक पदछौं ।

अब प्रश्नहरूको निर्देशअनुसार हामीले वाक्य बदल्नु पर्छ । प्रथम पुरुषअनुसार बनेको वाक्यको परिवर्तन मध्यमपुरुषमा अथवा उत्तमपुरुषमा गर्ने परिवर्तन गर्दा कर्तृपद, कर्मपद र क्रियापदको वचन मिलान बिर्सनु हुन्न ।

जस्तै :

प्र.पुरुषको परिवर्तन - मध्यम पुरुषमा

१. सः पुस्तकं पठति - १. त्वं पुस्तक पठसि ।

२. तौ पुस्तकं पठतः - २. युवां पुस्तकं पठथः ।

३. ते पुस्तकं पठन्ति - ३. यूयम् पुस्तकं पठथ ।

प्रथम पुरुषको परिवर्तन - उत्तम पुरुषमा

१. रामः पुस्तकं पठति - १. अहम् पुस्तकं पठामि ।

२. रामौ पुस्तकं पठतः - २. आवां पुस्तकं पठावः ।

३. रामाः पुस्तकं पठन्ति - ३. वयं पुस्तकं पठामः ।

यसरी नै उत्तम पुरुष वा मध्यम पुरुषको वाक्य दिएर प्रथमपुरुषमा परिवर्तन गर्ने निर्देशन भए पनि प्रक्रिया यही हो ।

अब काल अनुसार वाक्य परिवर्तन गरिन्छ ।

भूत, वर्तमान र भविष्यत् गरी काल तीन प्रकारका हुन्छन् ।

१. भूतकाल (बितेको समय) मा लङ्लकारको प्रयोग-

प्रथम पुरुष

एकवचन - स, रामः सीता पुस्तकं अपठत् ।

(त्यसले, रामले, सीताले पुस्तक पढ्यो/पढी)

द्विवचन - तौ, रामौ, सीते, पुस्तकं अपठताम् ।

(ती दुईले, दुई रामले, दुई सीताले पुस्तक पढे)

बहुवचन - ते, रामाः सीताः पुस्तकं अपठन् ।

तिनीहरूले, रामहरूले सीताहरूले पुस्तक पढे ।

मध्यम पुरुषमा

एकवचन- त्वं पुस्तक अपठः - तिमीले पुस्तक पढ्यौ

द्विवचन- युवां पुस्तक अपठतम् - तिमी दुईले पुस्तक पढ्यौ

बहुवचन-यूयं पुस्तक अपठत - तिमीहरूले पुस्तक पढ्यौ ।

उत्तम पुरुषमा

एकवचन-अहम् पुस्तकं अपठम्, मैले पुस्तक पढें ।

द्विवचन- आवाम् पुस्तकं अपठाव-हामी दुईले पुस्तक पढ्यौं ।

बहुवचन-वयम् पुस्तकं अपठाम-हामीहरूले पुस्तक पढ्यौं ।

ख. प्रकरणे कालानुसारेण वाक्यानां मिथः परिवर्तनम्

वर्तमानकालानुसारको वाक्यलाई भूतकालमा परिवर्तन :-

१. रामः पुस्तकं पठति-प्रथम पुरुष-रामः पुस्तकं अपठत् - पठितवान् ।
२. रामौ पुस्तकं पठतः प्रथम पुरुष-रामौ पुस्तकं अपठताम्- पठितवन्तौ ।
३. रामाः पुस्तकं पठन्ति प्रथम पुरुष.-रामाः पुस्तकं अपठन् । पठितवन्तः ।

१. त्वं पुस्तकं पठसि- म.पु. त्वं पुस्तकं अपठः -पठितवान् ।
२. युवां पुस्तकं पठथः- म. पु. युवां पुस्तकं अपठताम्- पठितवन्तौ ।
३. यूयं पुस्तकं पठथ- म.पु. यूयं पुस्तकं अपठत - पठितवन्तः ।

१. अहम् पुस्तकं पठामि- उ.पु. अहम् पुस्तकं अपठम् -पठितवान् ।
२. आवां पुस्तकं पठावः-उ.पु. आवाम् पुस्तकं अपठाव- पठितवन्तौ ।
३. वयं पुस्तकं पठामः- उ.पु. वयं पुस्तकं अपठाम- पठितवन्तः ।

वर्तमानकालिक वाक्यको भविष्यत्कालमा परिवर्तन -

१. रामः पुस्तकं पठति- प्र.पु. रामः पुस्तकं पठिष्यति ।
२. रामौ पुस्तकं पठतः-प्र.पु. रामौ पुस्तकं पठिष्यतः ।
३. रामाः पुस्तकं पठन्ति-प्र.पु. रामाः पुस्तकं पठिष्यन्ति ।

वर्तमानकालिक वाक्यलाई भविष्यत्कालिक वाक्यमा परिवर्तन गर्दा

१. त्वं पुस्तकं पठसि- म.पु. त्वं पुस्तकं पठिष्यसि ।
२. युवां पुस्तकं पठथः- ,, ,, युवां पुस्तकं पठिष्यथः ।
३. यूयं पुस्तकं पठथ- ,, ,, यूयं पुस्तकं पठिष्यथ ।

१. अहं पुस्तकं पठामि - उ.पु. अहं पुस्तकं पठिष्यामि ।
२. आवां पुस्तकं पठावः- ,, ,, आवां पुस्तकं पठिष्यावः ।
३. वयं पुस्तकं पठामः- ,, ,, वयं पुस्तकं पठिष्यामः ।

यसरी नै भूतकालका वाक्यहरूलाई पनि भविष्यत्कालमा बदल्न सकिन्छ ।

ख) प्रकरणे वाच्यपरिवर्तनम्

भनिने वा भनिएको कुरो नै वाच्य हो । कुराकानी गर्दा कहिले कर्तालाई मुख्यता दिएर गरिन्छ, कहिले कर्मलाई मुख्यता दिएर गरिन्छ र कहिले भाव(क्रिया)लाई नै मुख्यता दिइन्छ । त्यसैले वाच्य तीन प्रकारको

हुन्छ :-

१. कर्तृवाच्य-

यसमा कर्ता प्रथमान्त, कर्मपद द्वितीयान्त र क्रियाका पुरुष, वचन कर्ताकै अनुसार हुने गर्छन् । क्रियापद सकर्मक र अकर्मक दुबै हुन्छ । उदा. रामः पुस्तकं पठति ।

२. कर्मवाच्य-

यसमा कर्ता तृतीयान्त, कर्म प्रथमान्त, क्रियाका पुरुष- वचन कर्मकै अनुसार हुन्छन् । यो क्रिया सकर्मक र अकर्मक हुन्छ । उदा.

कर्तृवाच्य-वर्तमानकालिक

कर्मवाच्य-वर्तमानकालिक

१. रामः पुस्तकं पठति । प्रथम पुरुष-
रामः पुस्तके पठति । एकवचन-
रामः पुस्तकानि पठति ।

रामेण पुस्तकं पठ्यते ।
रामेण पुस्तके पठ्येते ।
रामेण पुस्तकानि पठ्यन्ते ।
रामाभ्यां पुस्तकं पठ्यते ।
रामाभ्यां पुस्तके पठ्येते ।
रामाभ्यां पुस्तकानि पठ्यन्ते ।

२. रामौ पुस्तकं पठतः । प्रथम पुरुष
रामौ पुस्तके पठतः । द्विवचन
रामौ पुस्तकानि पठतः ।

३. रामाः पुस्तकं पठन्ति । प्रथम पुरुष
रामाः पुस्तके पठन्ति । बहुवचन
रामाः पुस्तकानि पठन्ति ।

रामैः पुस्तकं पठ्यते ।
रामैः पुस्तके पठ्येते ।
रामैः पुस्तकानि पठ्यन्ते ।

कर्तृवाच्य

१- त्वं पुस्तकं पठसि ।
त्वं पुस्तके पठसि ।
त्वं पुस्तकानि पठसि ।

मध्यम पुरुष-
एकवचन-

कर्मवाच्य

त्वया पुस्तकं पठ्यते ।
त्वया पुस्तके पठ्येते ।
त्वया पुस्तकानि पठ्यन्ते ।

२- युवां पुस्तकं पठथः ।
युवां पुस्तके पठथः ।
युवां पुस्तकानि पठथः ।

मध्यम पुरुष
द्विवचन

युवाभ्यां पुस्तकं पठ्यते ।
युवाभ्यां पुस्तके पठ्येते ।
युवाभ्यां पुस्तकानि पठ्यन्ते ।

३- यूयं पुस्तकं पठथ ।
यूयं पुस्तके पठथ ।
यूयं पुस्तकानि पठथ ।

मध्यम पुरुष
बहुवचन

युवाभ्यां पुस्तकं पठ्यते ।
युष्माभिः पुस्तके पठ्येते ।
युष्माभिः पुस्तकानि पठ्यन्ते ।

१-अहं पुस्तकं पठामि ।
अहं पुस्तके पठामिः ।
अहं पुस्तकानि पठामिः ।

उत्तम पुरुष
एकवचन

मया पुस्तकं पठ्यते ।
मया पुस्तके पठ्येते ।
मया पुस्तकानि पठ्यन्ते ।

२-आवां पुस्तकं पठावः ।	उत्तम पुरुष द्विवचन	आवाभ्यां पुस्तकं पठ्यते ।
आवां पुस्तके पठावः ।		आवाभ्यां पुस्तके पठ्येते ।
आवां पुस्तकानि पठावः ।		आवाभ्यां पुस्तकानि पठ्यन्ते ।
३-वयं पुस्तकं पठामः ।	उत्तम पुरुष बहुवचन	आस्माभिः पुस्तकं पठ्यते ।

वयं पुस्तके पठामः ।		अस्माभिः पुस्तके पठ्येते ।
वयं पुस्तकानि पठामः ।		अस्माभिः पुस्तकानि पठ्यन्ते ।

यसरी यहाँसम्मको तालिकामा हामीले देख्यौं कर्तृवाच्यको वाक्यावलीमा कर्ता र क्रियाको मेल गराइएको छ । कर्मपदसँग कर्ता र क्रियाका वचनको मेल छैन अर्थात् कर्ता एकवचनको हुँदा क्रिया पनि एकवचन छ, कर्ता द्विवचनको हुँदा क्रिया पनि द्विवचनकै हुन्छ । कर्ता बहुवचनको हुँदा क्रिया पनि बहुवचनकै हुन्छ, त्यसैले कर्तालाई मुख्य पारेर रचिएको वाक्यावली हो । त्यसैले कर्ताका पुरुषको र क्रियाका पुरुषको पनि मेल छ । अर्कोतर्फ कर्मवाच्यको वाक्यावलीमा कर्म र क्रियाको मेल गराइएको छ, कर्ममा तृतीय विभक्ति छ तर त्यो अनुवाद मात्र हो । त्यस कर्ताको क्रियापदसँग कुनै सरोकार नै छैन ।

वर्तमान कालगत वाच्यको भूतकालगतरूपमा परिवर्तन-

कर्तृवाच्य वाक्यावली		कर्मवाच्य वाक्यावली
१-रामः पुस्तकं अपठत् ।	प्रथम पुरुष एकवचन	रामेण पुस्तकं अपठ्यत ।
रामः पुस्तके अपठत् ।		रामेण पुस्तके अपठ्येताम् ।
रामः पुस्तकानि अपठत् ।		रामेण पुस्तकानि अपठ्यन्त ।
२ रामौ पुस्तकं अपठताम् ।	प्रथम पुरुष द्विवचन	रामाभ्यां पुस्तकं अपठ्यत ।
रामौ पुस्तके अपठताम् ।		रामाभ्यां पुस्तके अपठ्येताम् ।
रामौ पुस्तकानि अपठताम् ।		रामाभ्यां पुस्तकानि अपठ्यन्त ।
३.रामाःपुस्तकं अपठन् ।	प्रथम पुरुष बहुवचन	रामैः पुस्तकं अपठ्यत ।
रामाः पुस्तके अपठन् ।		रामैः पुस्तके अपठ्येताम् ।
रामाःपुस्तकानि अपठन् ।	प्रथम पुरुष बहुवचन	रामैःपुस्तकानि अपठ्यन्त ।
३.रामा : पुस्तके अपठन् ।		रामैः पुस्तके अपठ्येताम् ।
रामाःपुस्तकानि अपठन् ।		रामैः पुस्तकानि अपठ्यन्त ।
१.त्वं पुस्तकं अपठः ।	मध्यम पुरुष एकवचन	त्वया पुस्तकं अपठ्यत ।
त्वं पुस्तके अपठः ।		त्वया पुस्तके अपठ्येताम् ।
त्वं पुस्तकानि अपठः ।		त्वया पुस्तकानि अपठ्यन्त ।
२.युवां पुस्तकं अपठतम् ।	मध्यम पुरुष द्विवचन	युवाभ्यां पुस्तकं अपठ्यत ।
युवां पुस्तके अपठतम् ।		युवाभ्यां पुस्तके अपठ्येताम् ।
युवां पुस्तकानि अपठतम् ।		युवाभ्यां पुस्तकानि अपठ्यन्त ।
३.यूयं पुस्तकं अपठत् ।	मध्यम पुरुष बहुवचन	युष्माभिः पुस्तकं अपठ्यत ।

यूयं पुस्तके अपठत ।		युष्माभिः पुस्तके अपठ्येताम् ।
यूयं पुस्तकानि अपठत ।		युष्माभिः पुस्तकानि अपठ्यन्त ।

ख) प्रकरणे वर्तमान कालगत वाच्यपरिवर्तन भूतकालगत रूपमा

कर्तृवाच्य वाक्यावली

कर्मवाच्य वाक्यावली

१. अहं पुस्तकं अपठम् ।	उत्तम पुरुष एकवचन	मया पुस्तकं अपठ्यत ।
अहं पुस्तके अपठम् ।		मया पुस्तके अपठ्येताम् ।
अहं पुस्तकानि अपठम् ।		मया पुस्तकानि अपठ्यन्त ।
२. आवां पुस्तकं अपठाव ।	उत्तम पुरुष द्विवचन	आवाभ्यां पुस्तकं अपठ्यत ।
आवां पुस्तके अपठाव ।		आवाभ्यां पुस्तके अपठ्येताम् ।
आवां पुस्तकानि अपठाव ।		आवाभ्यां पुस्तकानि अपठ्यन्त ।
३. वयं पुस्तकं अपठाम ।	उ.पु. बहुवचन	अस्माभिः पुस्तकं अपठ्यत् ।
वयं पुस्तके अपठाम ।		अस्माभिः पुस्तके अपठ्येताम् ।
वयं पुस्तकानि अपठाम ।		अस्माभिः पुस्तकानि अपठ्यन्त ।

माथिको तालिकामा हामीले देख्यौं कर्तृवाच्यावली अन्तर्गत प्रथम पुरुषको एकवचन रामपदसँग पुस्तकं, पुस्तके, पुस्तकानि-को मेल छैन । 'राम' एकवचन कर्ता भएकोले तीनवटै प्रयोगमा क्रियापद 'अपठत्' एकवचन नै छ । 'रामौ'सँग द्विवचन र 'रामाः'सँग बहुवचन छ । 'पुरुष' फेरिदै जाँदा क्रियाका रूपहरू पनि फेरिएका छन् । तर कर्मवाच्य वाक्यावलीमा प्रक्रिया भिन्न छ । यसमा तीनै पुरुषका कर्तृपदसँग प्रथम पुरुषको मात्र क्रियापद छ । 'पुस्तकं, पुस्तके, पुस्तकानि' को आधारमा क्रियाको स्वरूप फेरिएको छ ।

३. ख) प्रकरणे भाववाच्य

भाववाच्यमा कर्मवाच्यको जस्तै कर्ता तृतीयान्त हुन्छ । अकर्मक धातुमा मात्र हुने हुँदा कर्मपद हुँदैन र क्रिया सदैव प्रथम पुरुषको एकवचनान्त हुन्छ । वास्तवमा धातुका फल र व्यापार गरी दुई अर्थ हुन्छन् । व्यापारको आश्रय कर्ता हुन्छ भने फलको आश्रय कर्म हुन्छ । जसको फल र व्यापार भिन्न-भिन्न आश्रयमा हुन्छ त्यसलाई सकर्मक र जसको फल र व्यापार एउटै आश्रयमा हुन्छ त्यसलाई अकर्मक भन्दछन् । कर्तृवाच्यको परिवर्तन मात्रै भाववाच्यमा गर्न सकिन्छ, कर्मवाच्य र भाववाच्यको परस्पर परिवर्तन गर्न मिल्दैन किनकि सकर्मक धातुमा मात्र कर्मवाच्य हुन्छ तर भाववाच्यमा कर्मपद नै रहँदैन ।

ख) प्रकरणे कर्मवाच्यको भाववाच्यमा परिवर्तन

१. सः भवति ।	प्रथम पुरुष सबै वचन	तेन भूयते ।
२. तौ भवतः ।		ताभ्यां भूयते ।
३. ते भवन्ति ।		तैः भूयते ।
१. त्वं भवसि ।	मध्यम पुरुष सबै वचन	त्वया भूयते ।
२. युवां भवथः ।		युवाभ्यां भूयते ।

३. यूयं भवथ ।		युष्माभिः भूयते ।
१. अहं भवामि ।	उत्तम पुरुष सबै वचन	मया भूयते ।
२. आवां भवावः ।		आवाभ्यां भूयते ।
३. वयं भवामः ।		अस्माभिः भूयते ।

अन्य उदाहरणहरू

कर्तरि प्रयोगः

कर्मणि प्रयोगः

१. बालकः शेते ।	१. बालकेन शय्यते ।
२. सीता हसति ।	२. सीतया हस्यते ।
३. त्वं तिष्ठसि ।	३. त्वया स्थीयते ।
४. अहं क्रीडामि ।	४. मया क्रीड्यते ।

केही अकर्मक धातुहरू- शीङ्, आस, स्था, हस, कुप, वृध, भी, क्रीड, वस, जन्, धाव, भ्रम्, जीव, उप, विश् आदि ।

कुनै अकर्मक धातु पनि कुनै उपसर्ग जोडिएमा अर्थको कारणले सकर्मक पनि हुने गर्दछ ।

३.ख) प्रकरणे अर्थानुसारेण वाक्यानामन्योन्यं परिवर्तनम्

(अर्थानुसार वाक्यहरूको परस्पर परिवर्तन)

विध्यर्थकबाट

—

निषेधार्थक वाक्यमा परिवर्तन

१. स विद्यालयं गच्छति ।	स विद्यालयं न गच्छति ।
२. रामः फलं खादति ।	परन्तु श्यामाः फलं न खादन्ति ।
बालकाः आपणं गच्छन्ति ।	परन्तु बालिकाः कुत्रचिदपि न गच्छन्ति ।

वचन परिवर्तन गरेर -

१. हरिः पत्रं लिखति ।	हरयः पत्रं लिखन्ति ।
२. केशवः कार्यं करोति ।	केशवाः कार्यं कुर्वन्ति ।
३. नेता भाषणं करोति ।	नेतारः भाषणं कुर्वन्ति ।

पुरुष परिवर्तन गरेर

१. त्वं लेखं लिखसि ।	अहं लेखं लिखामि ।
२. वयं आनन्दं अनुभवामः ।	स आनन्दं अनुभवति ।
३. कविः काव्यं सृजति ।	त्वं काव्यं सृजसि ।

सामान्य वाक्यलाई प्रश्नवाचक बनाएर -

१. गुरवः विद्यालयं गच्छन्ति ।	गुरवः विद्यालयं गच्छन्ति किम् ?
२. त्वं पुस्तकानि पठसि ।	त्वं पुस्तकं पठसि किम् ?
३. पूजकः मन्दिरं गच्छति ।	पूजकः मन्दिरं गच्छति किम् ?

३. रचनादृष्ट्या वाक्यानां परस्परं परिवर्तनम्

क) रचनादृष्ट्या वाक्यं त्रिविधं भवति-

यथा- सरलवाक्यम्, मिश्रवाक्यम्, संयुक्तवाक्यम्।

सरलवाक्यस्य मिश्रवाक्यसंयुक्तवाक्ययोः परिवर्तनम्, मिश्रवाक्यस्य सरलवाक्य संयुक्तवाक्ययोः परिवर्तनम्, संयुक्तवाक्यस्य सरलवाक्यमिश्रवाक्ययोः परिवर्तनं भवति।

(ख) प्रकरणे - वाक्यसंश्लेषणम्

५. क्त्वा, ल्यप्, तुमुन् प्रत्ययान्तपदैर्वाक्यसंश्लेषणम्

(क) क्त्वा-प्रत्ययान्तपदेन वाक्यसंश्लेषणम्-

'एर'- नेपालीमा

१. रामः विद्यालयं गच्छति। सः पाठं पठति।

रामः विद्यालयं गत्वा पाठं पठति। (संश्लेषण भएको वाक्य)

२. त्वं शास्त्राणि पठसि। त्वं लेखं लिखसि।

त्वं शास्त्राणि पठित्वा लेखं लिखसि। (संश्लेषण भएको वाक्य)

३. नेतारः मञ्चं गच्छन्ति। ते भाषणं कुर्वन्ति।

नेतारः मञ्चं गत्वा भाषणं कुर्वन्ति। (संश्लेषण भएको वाक्य)

४. बालिका लेखं लिखति। सा लेखं प्रकाशयति।

बालिका लेखं लिखित्वा तम् प्रकाशयति। (संश्लेषण भएको वाक्य)

५. वयं मन्दिरं पश्यामः। वयं आनन्दं अनुभवामः

वयं मन्दिरं दृष्ट्वा आनन्दं अनुभवामः। (संश्लेषण भएको वाक्य)

(ख) ल्यप् प्रत्ययान्तपदेन वाक्यसंश्लेषणम्

वास्तवमा दुवै प्रत्ययको काम लगभग एउटै हो, धातुमा उपसर्ग जोडिँदा ल्यप् प्रत्यय हुन्छ, ल्यप्को य शेष रहन्छ। उपसर्ग न हुँदा क्त्वा प्रत्यय हो, यसको त्वा बाँकी रहन्छ। नेपालीमा धातुमा 'एर' प्रत्यय जोडिएर बनेको शब्द गएर, खाएर, भनेरकै अर्थमा यी दुई प्रत्यय हुने गर्दछन्।

१. त्वं शास्त्राणि पठसि। त्वं लेखं लिखसि।

त्वं शास्त्राणि संपद्य लेखं लिखसि। (संलिष्ट वाक्य)

२. बालिका लेखं लिखति। सा लेखं प्रकाशयति

बालिका लेखं विलिख्य प्रकाशयति। (संलिष्ट वाक्य)

३. अनुजः कार्यालयं गच्छति। सः कार्यं करोति।

अनुजः कार्यालयं प्रगम्य कार्यं करोति। (संलिष्ट वाक्य)

४. वानराः वृक्षं आरोहन्ति। ते फलानि खादन्ति।

वानराः वृक्षं आरूढ्य फलानि खादन्ति। (संलिष्ट वाक्य)

५. विद्यार्थिनः सरस्वतीं नमन्ति। ते विद्यां याचन्ते।

विद्यार्थिनः सरस्वतीं प्रणम्य विद्यां याचन्ते। (संलिष्ट वाक्य)

६. पत्रकारः वृत्तान्तं प्रकाशयति। सः सत्यं उद्घाटयति।

- पत्रकारः वृत्तान्तं प्रकाश्य सत्यं उद्घाटयति । (संलिष्ट वाक्य)
७. पर्यटकाः हिमालयं लोकयन्ति । ते प्रसन्नाः भवन्ति ।
पर्यटकाः हिमालयं विलोक्य प्रसन्नाः भवन्ति । (संलिष्ट वाक्य)
८. लेखकः लेखान् लिखति । स धनं अर्जयति ।
लेखकः लेखान् विलिख्य धनं अर्जयति । (संलिष्ट वाक्य)
९. वयं कार्यं संपादयामः । वयं गृहं प्रतिगच्छामः ।
वयं कार्यं संपाद्य गृहं प्रति गच्छामः । (संलिष्ट वाक्य)
१०. अहं छात्रान् अध्यापयामि । अहं गृहं प्रत्यागच्छामि ।
अहं छात्रान् अध्याप्य गृहं प्रत्यागच्छामि । (संलिष्ट वाक्य)

(ग) तुमुन्प्रत्ययान्तपदेन वाक्य-संश्लेषणम्

“तुमुन्” प्रत्ययले नेपालीको धातुमा लाग्ने ‘न’ प्रत्यय र ‘का लागि’ भन्ने काम गर्छ । नेपाली धातु पद्दमा न प्रत्यय लाग्दा पद्दन वा पद्दनका लागि, भन्न, खान जस्तै अर्थ बोध हुन्छ । तुमुन् मध्ये तुम् बाँकी रहन्छ र यो अव्यय बन्छ, अर्थात् यसका रूप चल्दैन् । यसले वाक्य जोड्ने काम गर्दछ ।

जस्तै:

१. छात्राः विद्यापीठं गच्छन्ति । ते पाठं पठन्ति ।
छात्राः पाठं पठितुं विद्यापीठं गच्छन्ति ।
२. पर्यटकाः कौशिकीं तरन्ति । ते तरणीं आरोहन्ति ।
पर्यटकाः कौशिकीं तर्तुं तरणीं आरोहन्ति ।
३. रमा कुसुमानि चिनोति । सा वाटिकां याति ।
रमा कुसुमानि चेतुं वाटिकां याति ।
४. जनाः पितृन् तर्पयन्ति । ते जलाशयं गच्छन्ति ।
जनाः पितृन् तर्पयितुं जलाशयं गच्छन्ति ।
५. बालकाः इन्धनं आनयन्ति । ते विपिनं गच्छन्ति ।
बालकाः इन्धनं आनेतुं विपिनं गच्छन्ति ।
६. कर्मकराः कार्यं कुर्वन्ति । ते कार्यालयं यान्ति ।
कर्मकराः कार्यं कर्तुं कार्यालयं यान्ति ।
७. बालिकाः विद्यालयं यान्ति । ताः वस्त्राणि दधति ।
बालिकाः विद्यालयं यातुं वस्त्राणि दधति ।
८. पक्षिणः जलं पिबन्ति । ते जलाशयं गच्छन्ति ।
पक्षिणः जलं पातुं जलाशयं गच्छन्ति ।

(ख) प्रकरणे-

६. वाक्य विश्लेषणम्

वस्तुतः पूर्वोक्त प्रत्ययहरूले जोडेका (संश्लेषित) वाक्यहरूलाई नै ती जोड्ने प्रत्ययहरूलाई हटाएर हामी विश्लेषण गर्न सक्छौं ।

ल्यप् प्रत्ययले संश्लिष्ट वाक्यहरूलाई विश्लेषण गर्दा-

१. त्वं शास्त्राणि संपद्य लेखं लिखसि। (संश्लिष्ट वाक्य)
त्वं शास्त्राणि पठसि। त्वं लेखं लिखसि। (विश्लिष्ट वाक्य)
२. बालिका लेखं विलिख्य प्रकाशयति। (संश्लिष्ट वाक्य)
बालिका लेखं लिखति। बालिका लेखं प्रकाशयति। (वि.वा.)
३. विद्यार्थिनः सरस्वतीं प्रणम्य विद्यां याचन्ते। (संश्लिष्ट वाक्य)
विद्यार्थिनः सरस्वतीं नमन्ति। ते विद्यां याचन्ते। वि.वा.
'क्त्वा' प्रत्ययले संश्लेषण गरेका वाक्यहरूको विश्लेषण गर्दा -
१. रामः विद्यालयं गत्वा पाठं पठति। (संश्लिष्ट वाक्य)
रामः विद्यालयं गच्छति। सः पाठं पठति। (विश्लिष्ट वाक्य)
२. नेतारः मञ्चं गत्वा भाषणं कुर्वन्ति। (संश्लिष्ट वाक्य)
नेतारः मञ्चं गच्छन्ति। ते भाषणं कुर्वन्ति। (विश्लिष्ट वाक्य)
३. वयं मन्दिरं दृष्ट्वा आनन्दं अनुभवामः। (संश्लिष्ट वाक्य)
वयं मन्दिरं पश्यामः। वयं आनन्दं अनुभवामः। (विश्लिष्ट वाक्य)
- 'तुमुन्' प्रत्ययले जोडेका वाक्यहरूको विश्लेषण गर्दा-
१. छात्राः पाठं पठितुं विद्यापीठं गच्छन्ति। (संश्लिष्ट वाक्य)
छात्राः पाठं पठन्ति। ते विद्यापीठं गच्छन्ति। (विश्लिष्ट वाक्य)
२. जनाः पितृन् तर्पयितुं जलाशयं गच्छन्ति। (संश्लिष्ट वाक्य)
जनाः पितृन् तर्पयन्ति। ते जलाशयं गच्छन्ति। (विश्लिष्ट वाक्य)
३. पक्षिणः जलं पातुं जलाशयं गच्छन्ति। (संश्लिष्ट वाक्य)
पक्षिणः जलं पिबन्ति। ते जलाशयं गच्छन्ति। (विश्लिष्ट वाक्य)

(ग) प्रकरणे -अनुच्छेद रचना

अनुच्छेदस्य परिचयः

कस्मिञ्चित् एकस्मिन् विषये शीर्षके वा केन्द्रितो भूत्वा स्वतन्त्ररूपेण लिखितः लघुगाद्यांशः अनुच्छेदः कथ्यते। दशपङ्क्तिः आपञ्चविंशतिपङ्क्तिरस्य समाप्तिः समुचिता मन्यते।

अनुच्छेदलेखनोद्देश्यम्-

किञ्चिदपि एकं शीर्षकमवलम्ब्य तस्याशयस्य स्वतन्त्ररूपेण लघुविस्ता-
रदानमनुच्छेदलेखनम्। एतद् यथाक्रमं एकस्मिन्नेव अनुच्छेदे लिख्यते। एकस्यैव अनुच्छेद
एकस्मिन्नेव शीर्षके लेखनम् अस्य उद्देश्यम्।

अनुच्छेदप्रकाराः

शैलीदृष्ट्याऽनुच्छेदः सप्तधा विभज्यते, वस्तुपरकः आत्मपरकः विश्लेषणात्मकः
आख्यानात्मको भावपरकस्तार्किक आलङ्कारिकश्च।

१. वस्तुपरकोऽनुच्छेदः - विषयकेन्द्रितो वर्णनात्मकशैल्या लिखितश्च वस्तुपरकोऽनुच्छेदो भवति । अस्मिन् लेखकस्य मौलिकता न भवति । अत्र वैषयिकं यथार्थं विवरणं क्रमिकरूपेण प्रस्तूयते ।
२. आत्मपरकोऽनुच्छेदः - आत्मकेन्द्रितो भूत्वा लिखितोऽनुच्छेद आत्मपरको भवति । अस्मिन् लेखकः स्वयम् पात्ररूपेण उपतिष्ठते । अत्र लेखकस्य आत्मानुभूतयः प्रस्तूयन्ते । अत्र उत्तमपुरुषस्य कर्तारो भवन्ति ।
३. विश्लेषणात्मकोऽनुच्छेदः - विषयस्य विश्लेषणं विधाय लिखितोऽनुच्छेदो विश्लेषणात्मकोऽस्ति । अस्मिन् लेखको विषयस्य सकारात्मकनकारात्मकौ पक्षौ विश्लेषयति । अनुच्छेदोऽयं समीक्षात्मको भवति ।
४. आख्यानात्मकोऽनुच्छेदः - कथात्मिकायां शैल्या लिखितोऽनुच्छेद आख्यानात्मको भवति । अनुच्छेदमिमम् लेखकः कथारूपेण वर्णयति ।
५. भावपरकोऽनुच्छेदः - भावप्रवाहमनुश्रित्य लिखितोऽनुच्छेदो भावपरको मन्यते । अस्मिन् लेखको वास्तविकविषयापेक्षया कल्पनायां प्रवहति ।
६. तार्किकोऽनुच्छेदः - तर्कं पुरस्कृत्य लिखितस्तार्किकोऽनुच्छेदोऽभवति । एतादृशोऽनुच्छेदो तर्कमुत्थाप्य लेखकः पुष्टिं विदधाति ।
७. आलङ्कारिकोऽनुच्छेदः - साहित्यिकरचनायामलङ्काराणां बाहुल्यं भवति । इति अनुच्छेद प्रकाराः समाप्ताः ।

अनुच्छेदलेखनविधिः, अनुच्छेदलेखनाभ्यासः,
तत्राधोलिखितविषयानवलम्ब्य अनुच्छेदलेखनाभ्यासः

(क) विद्या

विद्याशब्दो ज्ञानार्थकाद् विदधातोः विद्यतेऽनया इति व्युत्पत्त्या निष्पद्यते । लोके विद्यमानेषु सर्वेषु धनेषु विद्यैव सर्वश्रेष्ठं धनमस्ति । विद्यामन्तरेण मानवोऽसंभूयो मूर्खश्च कथ्यते । ज्ञानं विना यथा पशुः धर्मस्य अधर्मस्य च विषये विचारयितुं न शक्नोति तथैव मानवोऽपि विद्यामन्तरेण कर्तव्याकर्तव्ययोः धर्माधर्मयोश्च तज्जन्यपापपुण्ययोश्च निर्णयं कर्तुं समर्थो न भवति । विद्याहीनो मनुष्योऽन्ध एव मन्यते । अतः “विद्याविहीनः पशुः” इति कथ्यते । यदि जगति विद्याज्योतिर्न स्यात्तदा सकलमपि जगत् अन्धकाराच्छादितमिव प्रतिभाति । विद्याधनस्य अन्यदपि वैशिष्ट्यं वर्तते यदिदं धनं न कोऽपि चोरयितुं शक्नोति, कश्चित् हर्तुमपि न प्रभवति, विद्याधनं भ्रातृभिः सह विभाज्यमपि न भवति । इदं धनं बोटुं भारकारि अपि न विद्यते । अत एव समीचीनतयोक्तं केनचिद् विदुषा- विद्याधनं सर्वधनप्रधानमिति ।

(ख) परोपकारः

परोषाम् अन्येषाम् उपकारः उपकृतिः सहयोगो वा परोपकार इति कथ्यते । अन्यप्राणिनां हिताय सुखाय च यत्किञ्चित् क्रियते, दीयते, परामृश्यते, उपदिश्यते लिख्यते, प्रचार्यते वा तत् सर्वं परोपकारशब्देन व्यवह्रियते । वस्तुतः यस्य प्राणिनः यादृशी पीडा वर्तते

यादृक् दुःखं च दृश्यते तन्निवारणमेव परोपकारः । श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु च परोपकारस्य महत्त्वं बहुधा वर्णितमस्ति । धर्मस्य अनेकेषु भेदेषु मध्ये परोपकारधर्मस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते । प्रकृतिरपि अस्मान् परोपकारार्थमुत्प्रेरयति । अत एवोक्तं परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनमिति ।

(ग) उद्योगः

अस्मिन् जगति सृष्टिकर्ता परमेश्वरः समस्तमपि दृश्यवस्तु उद्योगनिरतं निर्मितवान् । तथा हि इयं पृथ्वी यावत् भ्रमति, वसन्तादीन् षडृतूँश्च चालयति । सूर्योऽपि द्वादशराशिषु भ्रमन् जगत् प्रकाशयति । वायुः सर्वेषां जीवनं सञ्चारयति । जलं नदी नदादिभिः सेचनक्रियाभिः सस्योत्पादने सहाय्यं करोति । सत्यमेतत् यद् भूतजातं स्वभावत एव उद्योगनिरतं वर्तते । सर्वेषां कार्याणां कृते उद्यमः परमावश्यको भवति । केवलेन मनोरथेन न कोऽपि जनः कामपि सफलतां सिद्धिं वा लभते । पुषार्थहीनाः जना न किमपि कर्तुं समर्थाः भवन्ति । पुरुषार्थं विना सकलोऽपि समाजः निष्क्रियः निरर्थकश्च भवेत् । सर्वेऽपि मानवाः सुखं शान्तिं च इच्छन्ति । सुखं शान्तिश्चोद्योगं विना नैव प्राप्येत । उद्योगेनैव मानवाः जगति विद्यां धनं प्रतिष्ठां वा प्राप्नुवन्ति । उद्योगेन विना निर्धनाः सधना न भवन्ति । विना उद्योगं दध्नः घृतं न भवति । अतोऽस्माभिः सर्वैरपि सर्वदा स्वानुरूप उद्योगोऽवश्यं करणीयः ।

(घ) जन्मभूमिः

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी । एतत् कथनं अत्यन्तं प्रसिद्धं अतीव मनोहारि च वर्तते । वस्तुतः जननी इव जनान् जनयन्ती, धारयन्ती, भरन्ती, पोषयन्ती, लालयन्ती, पालयन्ती च जन्मभूमिः मातृवदेव जनानां समादरणीया पूज्या, प्रातःस्मरणीया वर्तते । यां समधिगम्य नान्यं भुवमिच्छन्ति जनाः । विवेकशालिनां मनुष्याणां का कथा तिर्यञ्च पशवः पक्षिणोऽपि स्वजनभुवः प्रेमरसेन परिप्लुताः सायंकाले प्रत्यहं शीघ्रातिशीघ्रं धावमानाः स्ववासस्थानं प्रत्यागच्छन्ति । यस्य भूमौ जनित्वा यस्यां उद्भूतानि अन्नानि भुक्त्वा, यस्याः धूलिकणेन क्रीडित्वा, यस्याः भूमेः अङ्के आलोड्य वृध्यते, तस्या भूमेः प्रीतिः कथं न भवेदपि ? अत एव देशप्रेममदोन्मत्ताः वीरवीराङ्गनाः स्वमातृभूमये जीवनञ्चार्पयन्ति । अस्माकं नेपाल देशेऽपि स्वतन्त्रतासंग्रामे, स्वाधीनतारक्षणे तथा स्वदेशस्य अखण्डतासुरक्षणे च बहवः वीराः वीराङ्गनाः दिवंगताः, स्वकीयं अमूल्यं जीवनं च मातृभूमौ समर्प्य जन्मभूमेः क्रोडे सदासर्वदा चीरं प्रसुप्ताः सन्ति । अतः जन्मदायिनी माता जन्मभूमिश्च कस्य न श्रद्धेयाः ? कस्मै न रोचते च ? एतादृशी भावना वितन्वता आदिकविना वाल्मीकिना स्वकीये रामायणाख्ये महाकाव्ये प्रतिपादिताः उपर्युक्ता भणितिः— जननी जन्मभूमिश्च ।

(ङ) हिमालयः

हिमस्य आलयो हिमालयः कथ्यते । अस्मिन् संसारे विद्यमानेषु अनेकेषु पर्वतेषु हिमालयः श्रेष्ठतमो वर्तते, अस्मादेव कारणात् अयं पर्वताधिराजो मन्यते । नेपालदेशस्य उत्तरस्यां दिशि विद्यमानोऽसौ पर्वतराजो हिमस्य आलयत्वादेव न क्षीयते अपितु वर्धते एव । अस्य अत्युन्नतानि-स्तिखराणि सदैव हिमेन आच्छादितानि भवन्ति । संसारेऽस्य उन्नतानि

शिखराणि गौरीशंकर, कञ्चनजंघा, सगरमाथेति नाम्ना प्रसिद्धानि सन्ति । अस्याः अधित्यकायां (भूमिरूर्ध्वमधित्यका, पर्वतका अग्ला जमिनको नाम अधित्यका) तिब्बत-भूयनादयो देशाः सन्ति । अस्माकं देशो नेपालः अस्यैव वात्सल्यमये कोडे आनन्दपूर्वकं शयान इव प्रतिभाति । अस्मादेव हिमालयात् मेची-कौशिकी-गण्डकी-भेरी-कर्णाली-महाकाली इत्याद्या महानद्यः सहस्रलघुनद्यश्च प्रवहन्ति । हिमालयस्तु अस्माकं देशस्य उत्तरस्यां दिशः सीमास्तम्भः इव प्रतिभाति । अतः देशवासिनां कृतेऽयं समादरणीयो वर्तते ।

(च) सत्सङ्गतिः

अनेकविधस्वभावयुक्तैः जनैः निर्मितोऽयं समाजः । तत्र केचित् परोपकारिणः दयालवश्च भवन्ति । ते सज्जनाः कथ्यन्ते । केचिच्च परापकारिणः निर्दयाश्च भवन्ति । ते दुर्जनाः भण्यन्ते । सतां सज्जनानां सङ्गतिः सत्सङ्गतिः कथ्यते । प्रथमतः बालः सज्जनः दुर्जनः कोऽपि न भवति । विशेषतः बाल्यावस्थायां बालकस्योपरि सङ्गतेः प्रभावो भवति । सज्जनानां परोपकारिणां, शिष्ट्यानां सङ्गत्या बालोऽपि तादृश एव भवति । दुर्जनानां सङ्गत्या च सोऽपि दुर्जनः परापकारी, दुर्विचारयुक्तश्च भवत्येव । सतां सङ्गत्या बालः समुन्नतिं गच्छति, दुर्जनानां संसर्गेण बहवः हानयोः भवन्ति । अतः सज्जनैः सह सङ्गतिः करणीया, दुर्जनैः सह सङ्गतिः कदापि न करणीया । सत्सङ्गतेः महात्म्यं केनचित् महानुभावेन इत्थं प्रतिपादितम् -

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यम्
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिम्,
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

(छ) अनुशासनम्

'अनु' उपसर्गकात् शास् धातोर्भावेऽपि ल्युट्प्रत्यये तस्य स्थानेऽनादेशे विभक्तिकार्ये च कृते अनुशासनमिति शब्दो निष्पन्नो भवति । स्वकर्तव्यस्य स्ववर्गीयानां नियमानां, स्वधर्मस्य च सम्यगनुशरणं, अनुपालनं वा अनुशासनशब्दार्थो भवति । अनुशासनस्य महत्त्वं सर्वत्र वर्तते । गृहे बालबालिकाः मातपित्रोः आज्ञां पालयन्ति । ज्येष्ठानां समादरणीयानां जनानां निर्देशानुसारं कार्यं कुर्वन्ति । 'आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया' इति नीतिमनुसरन्ति । सर्वत्र कनिष्ठजनाः ज्येष्ठानामाज्ञां पालयन्ति । तेषां सम्मानं च कुर्वन्ति । ज्येष्ठाश्च कनिष्ठान् स्निहयन्ति । गृहादपि अधिकं विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु, विश्वविद्यालयेषु विविधेषु सर्वकारकार्यालयेषु च नियमानां सम्यक् परिपालनं विधीयते । निर्धारितबेलायां तत्र गत्वा छात्रान् पाठयन्ति । छात्रछात्राश्च विद्यालयं समेत्य गुरुजनानामाज्ञामनुसरन्तः पठन्ति । इत्थमेव कर्मकरा अपि कार्यालयेषु निर्धारितसमये समागत्य निर्धारितसमयं यावदुषित्वा स्वानुरूपं कार्यं सम्पादयन्ति । शिक्षिताः जना एव अनुशासनस्य महत्तां जानन्ति, तदाचरन्ति, उत्तरदायित्वञ्च अवगच्छन्ति । देशसमाजयोः अनुशासितान् जनान् समुत्पादयितुं समुचिता, सर्वसुलभा च

शिक्षा अनिवार्या भवेत् । अनुशासनमेव मानवजीवनं सुखमयं सक्षमं च कर्तुं शक्नोति । अतः यदा प्रत्येकं जनः स्वयं अनुशासितः स्यात् तथा परस्मै च आत्मानं अनुसरणाय अभिप्रेरणं दद्यात् ।

(ज) अस्माकं विद्यालयः

अस्माकं विद्यालयः नगराद् बहिः एकान्ते सुरम्ये पर्यटकीये च स्थाने स्थितोऽस्ति । विद्यादानस्थानमेतत् सर्वेषां जनानां समादरणीयं वर्तते । परितोऽवस्थितैः पङ्क्तिबद्धैर्वृक्षैर्विद्यालयस्य सुधयाऽवलिप्तं परमरमणीयं भवनं दूरादेव विलोक्य मनः अतीव हर्षमनुभवति । अत्र सर्वासामेव कक्षाणां कृते पृथक्-पृथक् प्रकोष्ठाः सन्ति निर्मिताः । कार्यालयसञ्चालनार्थं ततः पृथगेव सर्वसुविधासम्पन्नं भवनं विनिर्मितं वर्तते । अस्य विद्यालयस्य सुधांशधवलं अत्यन्तं मनोहारि पुस्तकालयभवनमपि विलसति । पुस्तकालयं विद्यालयभवनञ्चान्तरा शुद्धस्फटिकविनिर्मिता भगवत्या वीणावादिन्याः परमरमणीयामूर्तिः प्रत्यक्षदेवता इव विराजते । याञ्च परितः प्रस्फुटैर्धस्फुटितैर्वा सुगन्धयुक्तैः सुमनोभिः पूजयन्त इव पङ्क्तिबद्धास्तरवः संलक्षन्ते । अयं विद्यालयोऽस्माकं सर्वस्वमस्ति ।

(झ) वसन्तर्तुः (वसन्त+ऋतुः)

एकस्मिन् वर्षे षडृतवो भवन्ति । षण्णामृतूणां राजावदस्ति वसन्तर्तुः । अस्मिन्नृतौ शिशिरेणाहता पल्लवपुष्पलता उल्लसिता भवन्ति । चैत्रवैशाखौ अस्मिन्नृतौ आगतौ मासौ स्तः । चैत्रमासे तरुलतादीनां प्राचीनानि पत्राणि भूमौ पतन्ति । वैशाखमासे तेषु नवीनानि पत्राणि विलसन्ति । यत्र गृहाणि परितः नवीनानि पुष्पाणि च विलसन्ति । पुष्पकुञ्जेषु कोकिलो मधुरं रौति । नवीनवयसो युवानो नवयौवनाङ्गनामालिङ्ग्य वनेषु विचरन्ति । विकसितेषु पुष्पेषु भ्रमरकुला नृत्यन्ति । यासां नारीणां श्रीमन्तो विदेशगताः सन्ति, तासां नारीणामयमृतु रतिपीडादायको भवति । स्वकीयान् पतीन् संस्मृत्य ता नार्योऽतीवाश्रूणि विमोच्य चिन्तयन्ति । भगवान् कामदेवोऽस्मिन्नृतौ यत्र तत्र विहरति । एष भगवान् सर्वेषां प्राणिनां कामवाणं प्रहरति । एतद्बाणवशीभूताः रत्युत्सुका लेखाः स्वहृदय आलिङ्ग्य विहरन्तो भवन्ति । अतः एषो वसन्तः कञ्चित् विकल्पं परित्यज्य गार्हस्थानां जनानामतिसुखकरो भवति ।

(ज) लोकतन्त्रम्

‘लोकस्य तन्त्रम्’ इति व्युत्पत्त्या षष्ठीसमासेन लोकतन्त्रमिति निष्पद्यते । अत्र लोकस्य तन्त्रम् = शासनम् इत्यर्थः । लोकतन्त्रमित्यस्य बहुविधः समासोऽपि भवति, यथा लोकस्य तन्त्रम्, लोकद्वारा तन्त्रम्, लोकाय तन्त्रम् इति । अर्थात् अस्य जनताद्वारा जनतायै जनतायाः शासनम् इत्यर्थश्च फलति । लोकतन्त्रं जनतन्त्रमित्यनयोः पर्यायत्वेन च प्रयुज्यते । लोकतन्त्रेऽस्मिन् सार्वभौमसत्ता जनतोपरि तिष्ठति । प्रतिनिधयो जनतां प्रत्युत्तरदायिनो भवन्ति । अस्मिन् तन्त्रे प्रेसस्वतन्त्रता, धर्मस्य स्वतन्त्रता, नारीणां स्वतन्त्रता, व्यावसायिकी

स्वतन्त्रता, सम्पत्त्यार्जनप्रयोगयोः स्वतन्त्रता इत्यादीनि भवन्ति । जनतापुत्रः जनसम्पत्त्या राष्ट्रपतिर्वा प्रधानमन्त्री भवितुं शक्नोति । तन्त्रेऽस्मिन् जनतानां जनार्दनत्वेन स्वीक्रियते । जनतानां मनसि स्थिरप्रतिनिधिः पुनरपि निर्वाचने विजयते । जनतानां मनस्यस्थिरोजनः सदैव पराजयते । अतोऽस्मिन् तन्त्रे प्रतिनिधयो जनतानां किङ्कराः भवन्ति । अतस्तन्त्रमिदं सर्वत्र लोकप्रियमस्ति ।

(घ) प्रकरणे - छन्दपरिचयः

गद्यलक्षणम्-

वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधम् ।

वृत्तस्य= छन्दसः, गन्धेन उज्झितं = रहितं श्रव्यकाव्यं गद्यकाव्यं कथ्यते ।

अर्थात् - वृत्तको वा छन्दको गन्धमात्रं पनि नभएको श्रव्यकाव्यलाई गद्यकाव्य भनिन्छ ।

मुक्तकम्, वृत्तगन्धि, उत्कलिकाप्रायम्, चूर्णकञ्चेति गद्यकाव्यम् चतुर्विधम् भवति ।

मुक्तक, वृत्तगन्धि, उत्कलिकाप्राय र चूर्णक गरी गद्य चार प्रकारको मानिएको छ ।

१. मुक्तकगद्यकाव्यलक्षणम् -

आद्यं समासरहितम्, मुक्तमेव मुक्तकम्

आद्यं समासरहितम् - अर्थात् समासेन मुक्तम् इति मुक्तकम् (मुक्तमेव मुक्तकम्) समासरहितं सर्वथा समासरहितं गद्यम्, मुक्तकगद्यकाव्यं कथ्यते । समासरहित गद्यकाव्यलाई मुक्तक गद्यकाव्य भनिन्छ । जो चारमध्ये पहिलो हो ।

२. वृत्तगन्धि गद्यकाव्यलक्षणम् -

वृत्तभागयुतं परमवृत्तस्य= छन्दसः भागेन= किञ्चदंशेन युतं = सहितं गद्यं परं वृत्तस्य गन्धोऽस्य अस्ति इति वृत्तगन्धि नाम गद्यकाव्यं कथ्यते ।

छन्दको केही अंशभागयुक्त गद्यकाव्यलाई वृत्तगन्धि भनिन्छ । अर्थात् - वृत्तको गन्ध हुने यसको नाम व्युत्पत्तिले सार्थक तुल्याउँछ ।

३. उत्कलिकाप्रायं गद्यकाव्यम् -

अन्यदीर्घसमासादयम् - दीर्घेण समासेन आद्यं युक्तं गद्यं अन्यत् = उत्कलिकाप्रायं नाम गद्यकाव्यं भवतीतित्यर्थः ।

दीर्घसमासले युक्त गद्यकाव्यलाई उत्कलिकाप्राय नाम दिइएको छ ।

४. चूर्णकगद्यकाव्यम् -

तूर्यं चाल्पसमासकम् -

अल्पसमासकं = द्वित्रिमात्रपदनिष्ठसमासयुतं गद्यकाव्यं चूर्णकमिति कथ्यते ।

दुई वा तीन पदको समास भएको गद्य काव्यलाई चूर्णक भनिन्छ ।

अर्थात्- मुक्तक, वृत्तगन्धि, उत्कलिकाप्राय र चूर्णक गरी गद्यकाव्यलाई चार भागमा विभाजित गरिएको छ ।

मुक्तकमा समासविहीन पदसन्दर्भं हुन्छ भने वृत्तगन्धि नामक गद्यले थाहै नपाइकन छन्दसँग सम्पर्क गरिरहेको हुन्छ। उत्कलिकाप्राय नामक गद्यकाव्यमा लामा-लामा पदहरूको समास गरिएको हुन्छ भने चूर्णक नामक गद्यकाव्यमा छोट-छोट समस्त पदहरू हुन्छन्।

पद्यलक्षणम् - पद्यप्रकाराश्च-

पद्यं चतुष्पदि तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।

वृत्तमक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्रा कृता भवेत्।

अर्थात् - चत्वारः पदाः यत्र भवन्ति तत् पद्यमिति कथ्यते। तत् वृत्तं जातिरिति द्विप्रकारकं भवति।

चार पाठ (चरण) भएको श्लोक नै पद्य हो। यसका वृत्त र जाति गरी दुई भेद छन्।

यत्र अक्षरगणना भवति तद्वृत्तम् यत्र च मात्राणां गणना भवति तज्जातिरिति कथ्यते।

जसमा पाठको स्वरूप निर्धारण गर्दा अक्षरहरूको गणना गरिन्छ त्यो वृत्त हो भने जसमा मात्राको गणना गरेर स्वरूप निर्धारित हुन्छ त्यसलाई जाति भनिन्छ।

प्र. वृत्तस्य कति भेदाः, कानि च तेषां लक्षणानि ?

उ. वृत्तं त्रिविधम्।

समवृत्तं, अर्धसमवृत्तं, विषमवृत्तेऽञ्च।

तदेवोक्तम् - सममर्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत् त्रिधा। इति।

वृत्तनामक पद्य प्रकार तीन भागमा बाँडिन्छ, सम, अर्धसम र विषम।

क) समवृत्तम् -

समं समचतुष्पदम् - समाः चत्वारः पादाः यत्र तद्वृत्तं समं कथ्यते।

अर्थात् यत्र पद्ये चतुष्पदे पादेषु तुल्यानि अक्षराणि भवन्ति तत् समनामकं वृत्तं ज्ञेयम्। यथा-
इन्द्रवज्रा, शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडितम्, मन्दाक्रान्ता आदि।

(चारवटै पाठमा समान अक्षरहरूको गणना गर्न सकिन्छ भने त्यसको नाम समवृत्त हो।
जस्तै:-इन्द्रवज्रा, शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित, मन्दाक्रान्ता आदि।)

ख) अर्धसमवृत्तम् -

भवत्यर्धसमं पुनः, आदिस्तृतीयवद् यस्य पादस्त्रयो द्वितीयवत्।

पुनः यत्र पद्ये प्रथमपादः तृतीयवत्, द्वितीयपादः तूर्यः(चतुर्थ)पादवद् भवति तद्वृत्तं

अर्धसमं कथ्यते। यथा-सुन्दरी वा वियोगिनी आदि।

(चारपाठमध्ये पहिलो र तेस्रो पाठमा समान अक्षर, दोस्रो र चौथो पाठमा समान अक्षर गन सकिन्छ भने त्यसलाई अर्धसम वृत्त भन्दछन्। यसको उदाहरणको रूपमा सुन्दरी वा वियोगिनीलाई लिन सकिन्छ।)

ग) विषमवृत्तम् -

भिन्नभिन्नचतुष्पादं विषम परिकीर्तितम्।

यत्र पद्ये चत्वारः पादाः भिन्न-भिन्न स्वरूपा भवन्ति तद् विषमनामकं वृत्तं कथ्यते। यथा-उद्गता।

(जुन पदमा चारैवटा पाठ भिन्न सङ्ख्यामा हुन्छन् त्यस वृत्तलाई विषमवृत्त भन्दछन्। जस्तै:-उद्गता)

समग्रमा बुझ्ने कुरा- प्रत्येक गण तीन अक्षरबाट बन्छ । ह्रस्व अक्षरको चिन्ह '।' हो भने दीर्घ अक्षरको चिन्ह 'ऽ' हो । गणको चर्चा गर्दा माथि तीनवटा आधार प्रस्तुत गरिएका छन् ।

१. मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो...

२. यमाताराजभानसलगा वा (सलगाः)

३. आदिमध्यावसानेषु....।

तालिकाले अभि प्रष्ट्याउन खोजेको छ ।

यतिपरिचयः

प्र. यतेः किं लक्षणम्, के च तत्पर्यायवाचकाः शब्दाः ?

उ. यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।

उ. सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया ।

कुनै पद्य वा श्लोक पढ्दा जुन स्थानमा जिब्राले विश्राम खोज्दछ त्यस अक्षरावधिको नाम कविहरूले 'यति' राखेका छन् । यसैलाई विश्राम, विच्छेद र विराम आदि नामबाट पनि जान्न सकिन्छ ।

घ) प्रकरणे - निम्नलिखित छन्दसां सोदाहरणं लक्षणानि

१. आर्यच्छन्दसः सोदाहरणं लक्षणम् -

लक्षणम्-यस्या पादे प्रथमे

ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ

द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि

ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ

अष्टदश द्वितीये

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ

चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या

। ऽ । ऽ ऽ । । । ऽ ऽ

मात्राभिर्गणना यत्र सा जातिरभिधीयते ।

मात्राले गणना गरिने पद्य जाति भनिन्छ ।

उदाहरणम्-

दानं भोगो नाशः

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य

ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ

यो न ददाति न भुङ्क्ते

ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

तस्य तृतीया गतिर्भवति ।

ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ । । ।

अर्थ - वित्तका (धनका) तीनवटा गति हुन्छन् - दान, खानपिन र विनाश । जो दिन जान्दैन र खान पनि सक्दैन त्यस्ता लोभीको धन नाश गतिमा पुग्छ ।

२. अनुष्टुप छन्दसः किं लक्षणं, किञ्चोदाहरणम् ?

लक्षणम्-

श्लोके षष्ठं गुरुर्ज्ञेयं, सर्वत्र लघुपञ्चमम् ।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वः, सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

अर्थ- यस छन्दका प्रत्येक पाद (पाठ)मा आठ अक्षर हुन्छन् । यसमा छैटौँ, अक्षर सधैं गुरु (दीर्घ) हुन्छ भने पाँचौँ अक्षर सधैं लघु (ह्रस्व) हुनुपर्छ । त्यस्तै सातौँ अक्षर दोस्रो पाठ र चौथो पाठमा ह्रस्व हुन्छ भने पहिलो र तेस्रो पाठमा दीर्घ हुन्छ ।

अथवा

लक्षणम् - पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः

षष्ठं गुरुर्विजानियात् शेषेषु नियमो न हि ॥

एतदपि अनुष्टुपछन्दसः लक्षणं प्रसिद्धं वर्तते ।

उदा.- शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।

साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥

यसमा लक्षणको निर्देशानुसार पहिलो पाठको पाँचौँ अक्षर 'न' दोस्रो पाठको पाँचौँ अक्षर 'ग' तेस्रो पाठको पाँचौँ अक्षर 'हि' र चौथो पाठको पाँचौँ अक्षर 'व' ह्रस्व छन् । छैटौँ अक्षर 'मा' 'ने' सर् (सर्वत्र) 'ने' दीर्घ छन् । त्यसरी नै सातौँ अक्षर दोस्रो र चौथो पाठमा गजेको 'ग' र वनेको 'व' ह्रस्व छन् । पहिलो माणिक्यको 'णिक्' र सर्वत्रको 'वत्' तेस्रो पाठको दीर्घ छन् । त्यसकारण यो श्लोक लक्षणमा पूर्ण घटेको छ ।

३) इन्द्रवज्रा छन्दसः लक्षणं लक्ष्ये सङ्गमयत ।

लक्षणम्

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः

SS IS S I I S I S S

ताराज ताराज जभान गु गु

तगणः तगणः जगणः द्वौ गुरुवर्णौ

इन्द्रवज्रा छन्दको प्रत्येक पाठमा ११ अक्षर हुन्छन् । क्रमशः २ तगण, १ जगण र दुई

गुरुवर्ण हुन्छन् ।

यदि दुई तगण, एक जगण र दुईय गुरुवर्ण भएमा इन्द्रवज्रा छन्द हुन्छ ।

उदाहरणः-गन्धः सुवर्णं फलमिक्षुदण्डे

SS ISS I I S I S S

नाकारि पुष्पं खलु चन्दनस्य ।

SS ISS I I S I S S

विद्वान् धनाद्वयश्च नृपश्चिरायु -

SS ISS I I S I S S

धातुः पुरा कोऽपि न बुद्धिदोऽभूत् ॥

SS ISS I I S I S S

लक्षणम्-उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततौ गौ

| 5 | 55 | 15 | 55

जभान ताराज जभान गु. गु.

जगण तगण जगण दीर्घ दीर्घ वर्ण

दुई जगण, एक तगण र दुई गुरुवर्ण भएमा ११ अक्षरको यो छन्द तयार हुन्छ ।

उदा.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ (तथा पादान्तगोऽपि वा)

त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव

151 551 15155

त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव

| 5 | 55 | | 5 | 55

त्वमेव सर्वं मम देव देव

यसमा क्रमशः दुई जगण, एक तगण र दुई गुरुवर्ण गरी ११ वर्ण हुन्छन् :

વિદ્યા તિમી નૈ અનિ ધન્ તિમી નૈ

हे देव मेरो सबथोक तिमी नै ।

५. उपजाति छन्दसः

लक्षण मूदाहरणञ्च-

उपेन्द्रवज्रा च तथेन्द्रवज्रा

| 5 | 55 | 1 | 1 5 | 5 5

परस्परं मेलमवाप्य मञ्जु

151 55 1 15 155

संप्राप्नुतस्तामुपजाति संज्ञा

151 55 1 15 155

तथाऽन्यमेलाच्च भवेत् तदेव ।

151 55 1 15 155

जतजा:

जतजा:

तौ जगौ गः

उपेन्द्रवज्रा र इन्द्रवज्राको परस्पर मेलबाट उपजाति नामक छन्द निर्माण हुन्छ ।
त्यसरी नै अन्य अन्य छन्दहरूको परस्पर मेलबाट अरु पनि छन्द बन्न सक्छन् ।

उदाहरणम्-

अर्थागमो नित्यमरोगिता च ।	इन्द्रवज्रा
५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५	
त त ज गु.गु	
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।	उपेन्द्रवज्रा
५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५	
ज त ज गु.गु.	
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या	इन्द्रवज्रा
५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५	
त त ज गु.गु.	
पद् जीवलोकस्य सुखानि राजन्	इन्द्रवज्रा
५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५	
त त ज गु.गु.	

आम्दानीको राम्रो बाटो, सधैं स्वस्थ रहनु, मीठो बोल्ने प्यारी पत्नी हुनु, सन्तान
आज्ञाकारी हुनु, विद्या अर्थोपार्जन गर्ने हुनु, यी पूर्वोक्त छवटा कुरा वास्तवमा नै सुखका साधन
हुन् ।

६) वंशस्थछन्दसः

उदाहरणः

	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ
	५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५
	ज त ज र
अथवा	जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ
	५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५

भवन्ति नम्रास्ततरवः फलोदगमैः

५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५

नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः

५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्

५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५

१२ अक्षरको यस छन्दको प्रत्येक पादमा क्रमशः दुई जगण, एक तगण र एक रगण

हुने गर्छ ।

अर्थः लटरम्म फल लागेपछि रुखहरू भुक्छन् । (फलेको वृक्षको हाँगो नभुकेको कहाँ छ र ।) बादल पनि पानी भरिंदै गएपछि पृथ्वीतिरै भुक्छ, सत् पुरुषहरू पनि ऐश्वर्यादिले सम्पन्न हुँदै गएपछि विनम्र बन्दछन् । यो सबै परोपकारीहरूको स्वभावै हो ।

७) वसन्ततिलका छन्दः

उदाहरणः

ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः
 ५ ५ । ५ ॥ १ ५ । १ ५ । ५ ५
 त भ ज ज गु.गु.

अथवा

लक्षणम् -

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः
 ५ ५ । ५ ॥ १ ५ । १ ५
 त भ ज ज

१४ अक्षरको यस छन्दमा क्रमशः दुई जगण एउटा भगण र एउटा तगण र दुई गरु वर्ण हुनुपर्छ ।

उदाहरणः

निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु

५ ५ । ५ ॥ १ ५ । १ ५ । ५ ५

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेच्छम् ।

५ ५ । ५ ५ । १ ५ । १ ५ । ५ ५

अद्यैव मे मरणमस्तु युगान्तरे वा

५ ५ । ५ ॥ १ ५ । ५ । ५ ५

न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः

५ ५ । ५ ॥ १ ५ । १ ५ । ५ ५

र्थः - नीतिविद्हरू निन्दा गरून् वा प्रशंसा गरून्, लक्ष्मी खुशी भै घर भित्रियून् वा इच्छाएकै स्थानतर्फ जाऊन्, आफ्नो मरण आजै होस् वा अर्कै युगमा होओस् सज्जनहरू औचित्यको मार्गबाट पाउ हटाउँदैनन् ।

८) मालिनी छन्दः

लक्षणम् -

ननमययय'तेयं मालिनी भोगिलोकैः

१ १ १ १ १ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५

यस छन्दका प्रत्येक चरणमा क्रमशः दुई नगण एउटा मगण र दुई भगण हुने गर्दछन् । १५ अक्षरको यसमा पहिले आठौं अक्षरमा त्यसपछिको पन्ध्रौं अक्षरमा विश्राम वा यति हुने गर्छ ।

उदाहरणम् -

स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी

१ १ । १ १ १ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५

दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी

IIII IISS SSS ISS

विधुरपि विधियोगाद् ग्रस्यते राहुणाऽसौ

IIII IISS SSSISS

लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः

III IIISSS ISS ISS

अर्थः, त्यो आकाशमा विहरण गर्ने, अँध्यारो हटाउने, दशसयकिरण (सहस्र) किरण भएको, नक्षत्रहरूको बीचमा हिँड-डुल गर्ने चन्द्रमा पनि दैववश राहुबाट ग्रस्त हुने गर्छ त्यसैले मलाई लाग्छ - जो निधारमा लेखिएको छ त्यो मेदन को सक्ला र !

९) शिखरिणी छन्दः

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी

ISSSS III ISS SIIIS

रस अथवा छैटौँ अक्षरमा पहिलो विश्राम गर्नुपर्ने र दोस्रो विश्राम पहिलो विश्राम पछिको रुद्र वा एघारौँ अक्षरमा गर्नुपर्ने यस शिखरिणी छन्दमा क्रमशः यगण, मगण, नगण, सगण, भगण, त्यसपछि एउटा ह्रस्ववर्ण र एउटा दीर्घवर्ण हुनुपर्छ।

उदाहरणम्

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवम्

ISSSSS IIIISS S S IIIS

तदा सर्वज्ञोऽस्मित्यभवदवलिप्तं मम मनः

ISSSSS IIIISS SIIIS

यदा किञ्चित्किञ्चित् बुधजनसकाशादवगतम्

ISSSSS IIIISS SIIIS

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः

ISSSSS IIIISS SIIIS

अर्थः, जब म केही कुरा बुझ्न थालें तब हात्तीभैंस मदले अन्धो भएँ। म जस्तो जान्ने कोही छैन भन्ने सोच्न थालें। म सर्वज्ञ भएँ भनेर मेरो मन घमण्डले भरियो। जब जान्ने व्यक्तिहरूको साहचर्यबाट म केही जान्न थालें तब पहिले त म मूर्ख रहेछु नि हौं भनेर शरीरबाट ज्वरो हटेभैंस मबाट पहिलेको मद हटेर गयो।

१०) मन्दाक्रान्ता छन्दः

लक्षणम्

मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसनगैर्मौ भनौ तौ गयुगम्।

SSSS IIIISS S S S S

म भ न त त गुरुवर्णद्वयम्

एक मगण, एक भगण, एक नगण, दुई तगण त्यसपछि दुई गुरुवर्ण गरी जम्मा सूत्र अक्षर भएको यस छन्द अन्तर्गत पहिले चार अक्षरको (अम्बुधि) त्यपछिका छ अक्षरमा (रस) र अन्तमा सातौँ अक्षरमा (नग) अर्थात् सत्रौँ अक्षरमा विश्राम गर्नुपर्छ।

उदाहरणम्

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्जल्पको वातुलो वा

५ ५ ५ ५ ॥ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
 ५ ५ ५ ५ ॥ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 धृष्टः पार्श्वे वसति च सदा दूरतश्चाप्रगल्भः
 ५ ५ ५ ५ ॥ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः
 ५ ५ ५ ५ ॥ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

अर्थः चूपचाप बस्दा लाटे, भाँति पारेर बोल्न खोज्दा धेरै बोल्ने वा वक-वक गर्ने, क्षमाशील हुन खोज्दा डरपोक, क्षमा शील बन्दा खोज्दा कुल घराना न भएको (अकुलीन), छेउमा बस्दा धृष्ट (ढीठ) (धक नमान्ने) पर बस्दा अव्यावहारिक भनिन्छ केही गर्दा पनि धर नपाइने सेवाको क्षेत्र निकै गहिरो छ योगमा निपूर्ण व्यक्तिहरू पनि जान्न असमर्थ छन्।

११) शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसः लक्षणम्

सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्
 ५ ५ ५ ५ ॥ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 म स ज स त त गुरुवर्ण

सूर्य- बाहौं अक्षरमा पहिलो विश्राम हुने त्यसपछिको अश्व- सातौं अक्षरमा विश्राम हुनुपर्ने एवं एउटा मगण, एउटा जगण, दुईटा सगण र दुईटा तगण हुने छन्दलाई नै शार्दूलविक्रीडित भनिन्छ।

उदाहरणम् शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो
 ५ ५ ५ ५ ॥ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ
 ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 व्याधिर्भेषजसङ्ग्रहैश्च विविधैर्मन्त्र प्रयोगैर्विषम्
 ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रवित्तं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥
 ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

अर्थः पानीले आगाको प्रभाव रोक्न सक्छ, छाताले सूर्यको प्रभाव रोक्छ भने तीखो अंकुशले उन्मत्त हात्तीको, डण्टाले गाई गधाको, औषधोपचारले रोगको प्रभाव दबाउन सकिन्छ। एवं विभिन्न मन्त्रको प्रयोगले विषको प्रभाव दबाउन सकिन्छ। यसरी सबैको औषधी शास्त्रले विधान गरेको छ तर मूर्खको भने औषधी नै छैन।

१२) स्रग्धरा छन्दसः लक्षणम्-

भ्रमैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्
 ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 म र भ न य य य

प्रत्येक पादमा २१ अक्षर हुने यस स्रग्धरा छन्दमा क्रमशः १ मगण, १ रगण, १ भगण, १ नगण र तीन यगण हुन्छन् । त्रिमुनियति सातको गुणनमा विश्राम हुन्छ । अर्थात् पहिलो विश्राम सातौं अक्षरमा, त्यस पछि चौधौं अक्षरमा त्यसपछि २१ औं अक्षरमा विश्राम हुन्छ ।

उदाहरणम्

ख्यातः शक्रो भगाङ्गो विधुरपि मलिनो माधवो गोपजातो
५ ५ ५ ५ १५ ६ १ १ १ १ ९ ९ १ ९ ९ १ ९ ९

5 5 5 5 15 5 11 1111 5 5 15 5 15 5

वेश्यापुत्रो वशिष्ठो रतिपतिरतनुः सर्वभक्षी हुताशः

5 5 5 5 1 5 5 1 1 1 1 5 5 1 5 5

व्यासो मत्स्योदरीयो लवणजलनिधिः पाण्डवाः जारपुत्राः

५ ५ ५ ५ | ५ ५ | | | ५ ५ | ५ ५ | ५ ५

रुद्रः प्रेतास्थिधारी त्रिभुवनविषये कस्य दोषो न चास्ति ।

५ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ १ १ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५

अर्थ: इन्द्र 'भगाङ्ग' नामले विख्यात छन्, चन्द्रमामा कलङ्क छ । कृष्णको जन्म ग्वालामा भएको हो, वसिष्ठ वेश्यापुत्र हुन् । कामदेवको शरीर नै छैन, आगाले न खाने कुरा केही छैन । व्यास पनि माछाको कारोबार गर्ने वा नाउको कारोबार गर्ने माथी पुत्रीबाट जन्मेका छन्, समुद्र नुनिलो छ, पाण्डवहरू पनि जारबाट जन्मेका छन्, भगवान् शंकर प्रेतको खप्पर धारण गर्छन् । यो संसारमा को चाहिँ निर्दोष छ र ?

(ड) प्रकरणे - नीतिकथा:

१. गद्यभागम्

१. गद्यभागम्
अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः । तत्र नानादिदेशादागत्य रात्रौ पक्षिणो निवसन्ति । अथ क्रदाचिदवसन्नायां रात्रावस्ताचलचूडावलम्बिन भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि लघुपतनकनामा वायसः प्रबुद्धः कृतान्तमिव द्वितीयमायान्तं व्याधमश्रयत् । तमवलोक्याचिन्तयत् - “अद्य प्रातरेवानिष्टदर्शनञ्जातम् । न जाने, किमनभिमतं दर्शयिष्यति” इत्युक्त्वा तदनुरणक्रमेण चलितः ।

इत्युक्त्वा तदनुसरणक्रमेण चलितः ।
 (नेपालीः गोदावरीनदीको तटमा ढूलो सिमलको रुख छ । त्यस रुखमा सबैतिरबाट आएका रातमा पक्षीहरू (चराचुरुङ्गी) बस्छन् । त्यसपछि एक दिन रिमरिम उज्यालो हुन लागेको र जून अस्ताउन आँटोको बेला लघुपतनक नामक काग ब्युँभियो र आफैँतिर आइरहेको अर्को यमराजभैँ छनक दिने सिकारीलाई देख्यो । ऊ त्यस व्याधालाई देखेर विचार गर्न थाल्यो- “आज एकाबिहानै अनिष्ट देखापऱ्यो, थाहा छैन, यसले कुन चाहिँ आफूले न चाहेको कुरा देखाउने छ । यसो भन्दै त्यस सिकारीकै पछिपछि हिँड्न थाल्यो ।)

उपरि लिखितं गद्यभागं सम्यगधीत्य तदनुवर्तिनां प्रश्नानां उत्तराणि लिखत ।
 (सिमलको रुख कहाँ छ ?)

१. शाल्मलीतरुः कुत्र वर्तते ? (सिमलको रुख कहाँ छ ?)

१. शाल्मलीतरुः कुत्र वर्तते ? (सिमलको रुख कहाँ है ?)
उत्तर : शाल्मलीतरुः गोदावरीतीरे वर्तते । (सिमलको रुख गोदावरीको किनारमा छ) ।

२. पक्षिणः कुत्र निवसन्ति ? (पक्षीहरू कहाँ बस्छन् ?)
 उत्तर : पक्षिण शाल्मलीतरौ निवसन्ति । -पक्षीहरू सिमलको रुखमा बस्छन् ।
 ३. पक्षिणः कुतः समायाताः सन्ति ? (पक्षीहरू कहाँबाट आएका छन् ?)
 उत्तर : पक्षिणः नानादिदेशात् समागताः सन्ति । (चराहरू सबैतिरबाट आएका छन् ।)
 ४. वायसः कदा प्रबुद्धः ? (काग कहिले बिउँभियो ?)
 उत्तर : अवसन्नायां रात्रौ प्रबुद्धः । (काग बित्त लागेको रातमा बिउँभियो ।)
 ५. कुमुदिनीनायकः कोऽस्ति ? (कुमुदिनीनायक को हो ?)
 उत्तर : कुमुदिनीनायकः चन्द्रोऽस्ति । (कुमुदिनी नायक चन्द्र हो ।)
 ६. वायसस्य किं नाम वर्तते ? (कागको नाम के हो ?)
 उत्तर : वायसस्य नाम लघुपतनको वर्तते । (कागको नाम लघुपतनको हो ।)
 ७. अवसन्नायां रात्रौ चन्द्रः किमकरोत् ? (बित्त लागेको रातमा चन्द्रले के गर्‍यो ?)
 उत्तर : अवसन्नायां रात्रौ चन्द्रोऽस्तंगतः । (रात बित्त अँटिपछि चन्द्र अस्तायो ।)
 ८. काकः कीदृशं व्याधमपश्यत् ? (कागले कस्तो व्याधालाई देख्यो ?)
 उत्तर : काकः द्वितीयं कृतान्तमिव व्याधमपश्यत् । (कागले कालभैंसिकारीलाई देख्यो ।)
 ९. व्याधं विलोक्य काकः किमचिन्तयत् ? (सिकारीलाई देखेर कागले के सोच्यो ?)
 उत्तर : व्याधं विलोक्य काकोऽचिन्तयत् 'अद्य किमशुभं भविष्यतीति' । (सिकारीलाई देखेर कागले सोच्यो 'आज के चैं अशुभ हुने हो')
 १०. वायसः कमनुसृत्य चलितवान् ? (काग कसको पछिपछि हिँड्यो ?)
 उत्तर : वायसः व्याधमनुसृत्य चलितवान् । (काग व्याधाको पछिपछि हिँड्यो ।)

पर्यायशब्दान् लिखत -

गोदावरीतीरे = गोदावरीतटे । विशालः = विपुलः । तरुः = वृक्षः । रात्रौ = निशायाम् ।
 आगत्य = संप्राप्य । पक्षिणः = खगाः, निवसन्ति = वासं कुर्वन्ति । चन्द्रः = इन्दुः । काकः =
 वायसः । प्रबुद्धः = जागरितः । अथ = अनन्तरम् । दर्शयिष्यति = अवलोकयिष्यति । उक्त्वा
 = भणित्वा । चलितः = गतः ।

विग्रहान् प्रदर्श्य समासनामानि च लिखत -

गोदावरीतीरे = गोदावर्याः तीरम् तस्मिन् - षष्ठी तत्पुरुषः ।
 नानादिदेशात् = नाना दिशश्च देशाश्च तस्मात् - द्वन्द्वः ।
 कुमुदिनीनायके = कुमुदिन्याः नायकः, तस्मिन् - ष. तत्पुरुषः ।
 लघुपतनकनाम = लघुपतनकः नाम यस्य - बहुव्रीहि समासः ।
 अनिष्टदर्शनम् = न इष्टदर्शनमिति - नञ् तत्पुरुषः ।
 अनभिमतम् = न अभिमतम् इति - न. त. ।
 तदनुसरणक्रमेण = तस्य अनुसरणं तदेव क्रमस्तेन - ष. त. ।

सन्धिविच्छेदं कुरुत -

इत्युक्त्वा = इति + उक्त्वा । देशादागत्य = देशात् + आगत्य ।

पक्षिणो निवसन्ति = पक्षिणः + निवसन्ति । दर्शनञ्जातम् = दर्शनम् + जातम् ।
 रात्रावस्ताचलचूडावलम्बिनि = रात्रौ + अस्ताचलचूडावलम्बिनि ।
 अवलोक्याचिन्तयत् = अवलोक्य + अचिन्तयत् । कदाचिदवसन्नायाम् =
 कदाचित् + अवसन्नायाम् ।

प्रकृतिप्रत्ययविच्छेदं कुरुत -

आगत्य - आ + गम् + ल्यप् । दर्शनम् - दृश् + ल्युट् + अन ।
 अवसन्ना - अव + सद् + क्त + टप् । अनुसरणम् - अनु + सृ + ल्युट् + अन ।
 कृतः - कृ + क्त । अवलोक्य - अवलोक + ल्यप् । प्रबुद्धः - प्र + बुध् + क्त ।
 द्वितीयः - द्वि + तीयप् । जातः - जनि + क्त । नायकः - नी + अक ।
 पक्षी - पक्षिन् - इनि ।

परस्परं मेलयत -

प्रश्नः

(क)	(ख)
१. तरु	१. निवसन्ति
२. पक्षिणः	२. उक्त्वा
३. इति	३. अस्ति
४. चन्द्रः	४. अचलत्
५. वायसः	५. अस्तङ्गतः

उत्तरम्

(क)	(ख)
१. तरुः	१. अस्ति
२. पक्षिणः	२. निवसन्ति
३. इति	३. उक्त्वा
४. चन्द्रः	४. अस्तङ्गतः
५. वायसः	५. अचलत्

प्रश्नः कोष्ठस्थपदान्यनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत -

१. शाल्मीतरवः गोदावरीतटे सन्ति । (गोदावरीतट)
२. पक्षिणः देशादागत्य रात्रौ निवसन्ति । (देश, आगम)
३. कदाचित् अवसन्नायां रात्रौ वायसः प्रबुद्धः । (अव- सद्)
४. वायसः आयातम् व्याधमपश्यत् । (आ-या)
५. लघुपतनकः तम् अवलोक्याचिन्तयत् । (तत्)
६. व्याधो द्वितीयं आगच्छन्तं कृतान्तं इवासीत् । (कृतान्त)
७. नानादिदेशादागत्य तरौ खगा निवसन्ति । (तरु)

८. अस्तङ्गते चन्द्रमसि वायसः प्रबुद्धः । (चन्द्रमस)

९. न जाने किम अनभिमतम् दर्शयिष्यति । ((किम् -, अनभिमतम्)

प्रश्नः

बहुवचने परिवर्तनं कुरुत -

१. गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुर्वर्तते ।
गोदावरीतीरे विशालाः शाल्मलीतरवः वर्तन्ते ।
२. अस्मिन् पक्षी निवसति ।
अस्मिन् पक्षिणो निवसन्ति ।
३. स च देशादागतोऽस्ति ।
ते च देशादागताः सन्ति ।
४. कदाचित् तत्र पाशहस्तो व्याधः समागतः ।
कदाचित् तत्र पाशहस्ता व्याधाः समागताः ।
५. स च पक्षी भयार्तः कोलाहलं कृतवान् ।
ते च पक्षिणः भयार्ताः कोलाहलं कृतवन्तः ।

निम्नलिखित गद्यभागमधीत्य तदनुवर्तिनां प्रश्नानामुत्तराणि लिखत -

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णवान् । स च प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः । तस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजः सपरिवारो वियति विसर्पन् तान् तण्डुलकणानवलोकयामास । ततस्तण्डुलकणलुब्धान् कपोतान् प्रति कपोतराजः आह - 'कुत्रोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः ? तन्निरूप्यताम् तावत् । भद्रमिदं न पश्यामि । प्रायेणानेन तण्डुलकणलोभेनास्माभिरपि तथा भवितव्यं यथा कङ्कणस्य लोभेन सुदुस्तरे महापङ्के निमग्नः पथिको वृद्धव्याघ्रेण घातितः खादितश्च ।

(नेपालीः त्यसपछि त्यस व्याधाले (चामल) कनिका छरेर जाल फिँजायो । त्यो चाहिँ लुकेर बस्यो । त्यसै बखत चित्रग्रीव नामक परेवाको राजाले सपरिवार आकाश मार्फत् कतै जाँदै गर्दा ती कनिका देख्यो । त्यसपछि कनिकामा लोभिएका परेवाहरूलाई परेवाको राजाले भन्यो यस निर्जन वनमा कनिकाको उत्पत्ति कसरी भयो, त्यो बुझौं पहिले । यो कल्याणकारी देखिँदैन । प्रायः कनिकामा लोभिएका हात्रो त्यस्तै हालत हुन सक्छ, जस्तो कि सुनको चुरामा लोभिएको बटुवा निस्कनै नसक्ने दलदलमा फँस्यो र बूढो बाघद्वारा मारियो र खाइयो पनि ।)

प्रश्नोत्तरः

१. व्याधः किं कृत्वा जालं विस्तारितवान् ? (व्याधाले के गरेर जाल फिँजायो ?)
उत्तर : व्याधः तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तारितवान् । (व्याधाले कनिका छरेर जाल फिँजायो ।)
२. पाशान् विस्तार्य व्याधेन किं कृतम् ? (जाल फिँजाएर व्याधाले के गर्नु ?)
उत्तर : पाशान् विस्तार्य व्याधः प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः । (जाल फिँजाएर व्याधा चूपचाप लुकेर बस्यो ।)
३. तदानीं चित्रग्रीवः किं कुर्वन् आसीत् ? (त्यस बखत चित्रग्रीव के गर्दै थियो ।)

उत्तर : तदानीं चित्रग्रीवः सपरिवारः वियति विसर्पन् आतीत् । (त्यसबेला चित्रग्रीव सपरिवार आकाशमा थियो ।)

४. कपोतराजः किमपश्यत् ? (परेवाको राजाले के देख्यो ?)

उत्तर : कपोतराजः तण्डुलकणान् अपश्यत् । (कपोतराजले कनिका देख्यो ।)

५. कपोताः केषु लुब्धा आसन् ? (परेवा के कुरामा लोभिएका थिए ?)

उत्तर : कपोतास्तण्डुलकणेषु लुब्धा आसन् । (परेवा कनिकामा लोभिएका थिए ।)

६. चित्रग्रीवः कपोतान् किमाह ?

(चित्रग्रीवले परेवाहरूलाई के भन्यो ?)

उत्तर : चित्रग्रीवः कपोतान् 'अत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां कुतः सम्भवः' इत्याह ।

(चित्रग्रीवले परेवाहरूलाई 'यस निर्जन वनमा कनिका कसरी पैदा भयो' यस्तो भन्यो ।)

७. कपोतराजः कस्मिन् विषये भद्रं नापश्यत् ?

(परेवाको राजाले कुन कुरो शुभ ठानेन ?)

उत्तर : कपोतराजः निर्जने वने तण्डुलकणानां संभवः, इत्यस्मिन् विषये भद्रं नापश्यत् ।

(कपोतराजले निर्जन वनमा कनिका भेटिएको विषयमा भद्र ठानेन ।)

८. कङ्कणस्य लोभेन पथिकस्य का दशा सञ्जाता ? (चुराको लोभले बटुवाको कस्तो अवस्था भयो ?)

उत्तर : कङ्कणस्य लोभेन पथिकः वृद्ध व्याघ्रेण घातितः खादितश्च । (चुराको लोभी बटुवा बूढो बाघद्वारा मारियो र खाइयो ।)

विग्रहं प्रदर्श्य समासनामानि लिखत-

तण्डुलकणान् - तण्डुलानां कणाः तान् - षष्ठी तत्पुरुषः ।

चित्रग्रीवनामा-चित्रा ग्रीवा यस्य सः चित्रग्रीवः, चित्रग्रीवः नाम यस्य सः-बहुब्रीहिः

कपोतराजः - कपोतानां राजा - ष. तत्पुरुषः ।

सपरिवारः - परिवारेण सह वर्तते, सहपूर्वपदं - बहुब्रीहिः

तण्डुलकणलुब्धान् - तण्डुलकणेषु लुब्धाः तान् । - सप्तमी तत्पुरुषः

तण्डुलकणलोभेन - तण्डुलकणानां लोभः तेन । - ष. त.

दुस्तरं - दुःखेन तरितुं योग्यः दुस्तरः तस्मिन् । - उपपदसमासः

महापङ्क्ते - महान् चासौ पङ्क्तः तस्मिन् । कर्मधारयः

वृद्धव्याघ्रेण - वृद्धश्चासौ व्याघ्रः तेन । कर्मधारयः

निर्जने - निर्गताः जनाः यस्मात् तस्मिन् । बहुब्रीहिः

सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

तस्मिन्नेव - तस्मिन् + एव । कपोतराज आह - कपोतराजः + आह ।

कुतोऽत्र - कुतः + अत्र । तन्निरूप्यताम् - तत् + निरूप्यताम् ।

लोभेनास्माभिः - लोभेन + अस्माभिः । प्रायेणानेन - प्रायेण + अनेन

प्रकृति-प्रत्ययविच्छेदं कुरुत -

विकीर्य - वि + कृ + ल्यप् । विस्तीर्णः - वि + स्तृ + क्त ।

भूत्वा - भू + क्त्वा । स्थितः - स्था + क्त ।

विसर्पन्	- वि + सृप् - शतृ ।	भवितव्यम् - भू + तव्यत् ।
सम्भवः	- सम् + भू + अच् ।	लुब्धः - लुभ् - क्त ।
कपोतराजः	- कपोतराजन् + टच् ।	घातितः - हन् + णिच् + क्त ।
खादितः	- खाद् + क्त ।	

परस्परं मेलयत-

प्रश्नः

(क)	(ख)
१. व्याधः	१. चित्रग्रीवः
२. वियति	२. सम्भवः
३. सपरिवारः	३. कङ्कणस्य
४. कुतः	४. प्रच्छन्नः
५. लोभेन	५. विसर्पन्

उत्तरम्

(क)	(ख)
१. व्याधः	१. प्रच्छन्नः
२. वियति	२. विसर्पन्
३. सपरिवारः	३. चित्रग्रीवः
४. कुतः	४. संभवः
५. लोभेन	५. कङ्कणस्य

कोष्ठस्थपदान्यनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

१. पान्थः घातितः । (वृद्ध व्याघ्र)
२. कपोताः लुब्धा आसन् । (तण्डुलकण)
३. इदं न पश्यामि । (भद्र)
४. पथिकः पङ्के निमग्नः । (सुदुस्तर)
५. चित्रग्रीवः प्रत्याह । (कपोत)
६. अनेन तथा भवितव्यम् । (तण्डुलकण लोभ)
७. लुब्धकेन विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । (तण्डुल)
८. कपोतराजो वियति तण्डुलकणान् दृष्टवान् । (वि-सृप्)
९. व्याधः प्रच्छन्नोऽभवत् । (जाल, वि-स्तृ)
१०. कुतोऽत्र वने सम्भवः ? (निर्जन, तण्डुलकण)

उत्तरम्-

१. पान्थः वृद्धव्याघ्रेण घातितः । (वृद्ध व्याघ्र)
२. कपोताः तण्डुलकणेषु लुब्धा आसन् । (तण्डुलकण)
३. इदं भद्रं न पश्यामि । (भद्र)

५० ३०६५५

४. पथिकः सुदुस्तरे पङ्के निमग्नः । (सुदुस्तर)
५. चित्रग्रीवः कपोतान् प्रत्याह । (कपोत)
६. अनेन तण्डुलकणलोभेन तथा भवितव्यम् । (तण्डुलकण लोभ)
७. लुब्धकेन तण्डुलान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । (तण्डुल)
८. कपोतराजो वियति विसर्पन् तण्डुलकणान् दृष्टवान् । (वि-सृप)
९. व्याधः जालं विस्तीर्य प्रच्छन्नोऽभवत् । (जाल, वि-स्तृ)
१०. कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः ? (निर्जन, तण्डुलकण)

वाच्यपरिवर्तनं कुरुत-

१. तेन जालं विस्तीर्णम् - सः जालं विस्तारितवान् ।
२. कपोतराजस्तण्डुलकणानपश्यत् - कपोतराजेन तण्डुलकणा अदृश्यन्त ।
३. तन्निरूप्यताम् - यूयं तन्निरूपयन्तु ।
४. पाथिको वृद्धव्याघ्रेण घातितः - पथिकं वृद्धव्याघ्रो घातितवान् ।
५. व्याघ्रस्तण्डुलकणानकिरत् - व्याघ्रेण तण्डुलकणा अकीर्यन्त ।

एकवचने परिवर्तनं कुरुत-

१. व्याधैस्तण्डुला विकीर्णाः, जालानि च विस्तीर्णानि ।
उत्तरः व्याधेन तण्डुलो विकीर्णः, जालं च विस्तीर्णम् ।
२. तदा सचित्रग्रीवाः कपोता वियति विसर्पन्त आसन् ।
उत्तरः तदा सचित्रग्रीवः कपोतः वियति विसर्पन् आसीत् ।
३. कपोतास्तण्डुलानां कणेषु लुब्धा अभवन् ।
उत्तरः कपोतः तण्डुलानां कणेषु लुब्धोऽभवत् ।
- वा कपोतस्तण्डुलस्य कणे लुब्धोऽभवन् ।
४. वयं भद्राणि न पश्यामः ।
उत्तरः अहं भद्रं न पश्यामि ।

भूतकाले परिवर्तनं कुरुत-

१. चित्रग्रीवो वियति विसर्पति । (वर्तमान कालः)
उत्तरः चित्रग्रीवो वियति व्यसर्पत् / विसर्पति स्म । (भूतकालः)
२. स च सपरिवारोऽस्ति । (वर्तमानकालः)
उत्तरः स च सपरिवार आसीत् । (भूतकालः)
३. स कपोतानां राजा वर्तते । (वर्तमानकालः)
उत्तरः स कपोतानां राजा अवर्तत । (भूतकालः)
४. तदा चित्रग्रीवस्तण्डुलकणान् पश्यति । (वर्तमान काल)
उत्तरः तदा चित्रग्रीवस्तण्डुलकणानपश्यत् । (भूतकाल)

वर्तमानकाले परिवर्तनं कुरुत ।

१. व्याधस्तण्डुलकणान् व्यकिरत् । (भूतकाल)
उत्तरः व्याधस्तण्डुलकणान् विकीरति । (वर्तमान काल)

२. वियति विसर्पन् सपरिवारश्चित्रग्रीवस्तान् तण्डुलकणान् अपश्यत् ।
उत्तर : वियति विसर्पन् सपरिवारश्चित्रग्रीवस्तान् तण्डुलकणान् पश्यति ।
३. ततः स कपोतानकथयत् ।
उत्तर : ततः स कपोतान् कथयति ।

निम्नगद्यभागमधीत्य तदनुवर्तिनां प्रश्नानामुत्तराणि लिखत-

कपोता ऊचुः,- कथमेतत् ? चित्रग्रीवोऽकथयत् - अहमेकदा दक्षिणारण्ये चरन्नपश्यम् एको वृद्धो व्याघ्रः स्नातः कुशहस्तः सरस्तीरे ब्रूते- भो भो पान्थाः, इदं सुवर्णकङ्कणं गृह्यताम् । ततः केनचित् लोभाकृष्टेन पान्थेनालोचितम् । भाग्येनैतत्संभवति । किन्त्वत्रात्मसंदेहे प्रवृत्तिर्न विधेया । यतोऽनिष्टादिष्टलाभेऽपि शुभा गतिर्न जायते । यत्र विपसंसर्गं तदमृतमपि मृत्यवे भवति, किन्तु सर्वत्र प्रायेणार्थार्जनप्रवृत्तौ सदेह एव ।

(नेपाली : परेवाहरूले सोधे - यस्तो कसरी भयो ? चित्रग्रीवले भन्यो - मैले एकदिन दक्षिणतर्फको वनमा घुम्दै गर्दा देखें - एउटा बूढो बाघ नुहाए हातमा कुश लिई तलाउको डिलमा भन्दैथियो - हे बटुवाहरू यो सुनको चुरा ग्रहण गर्नुहोस् । त्यसपछि लोभमा फँसेको कुनै एउटा बटुवाले सोच्यो, यो भाग्यले संभव हुने कुरा हो । तर, ज्यानै जोखिममा पर्ने यस्तोमा प्रवृत्त नहुनु नै बेस्, किनकि अनिष्टबाट इष्ट लाभै भए पनि परिणाम राम्रो नहुन सक्छ, विपमिश्रित अमृत मृत्युकै निम्ति हुन्छ तर प्रायः सर्वत्र धनोपार्जनको क्षेत्र जोखिमपूर्ण नै हुने गर्छ ।)

प्रश्नोत्तरम्

१. चित्रग्रीवः कुत्र भ्रमन्नासीत् ? (चित्रग्रीव कहाँ घुम्दै थियो ?)
-चित्रग्रीवः दक्षिणारण्ये भ्रमन्नासीत् ।
(चित्रग्रीव दक्षिणी जंगलमा घुम्दै थियो)
२. व्याघ्र कीदृशः ? (बाघ कस्तो थियो ?)
-व्याघ्रो वृद्धः स्नातः कुशहस्तश्चासीत् ।
(बाघ बूढो, नुहाएको र कुश हातमा लिएको थियो ।)
३. व्याघ्रस्य वचनं निशम्य पान्थेन किं विचारितम् ?
(बाघको कुरा सुनेर बटुवाले के विचार गर्‍यो ?)
-भाग्येनैतत् संभवति पान्थेन इत्थं विचारितम् ।
(बटुवाले यो भाग्यले सम्भव हुने कुरा हो भन्ने विचार गर्‍यो ।)
४. कुत्र प्रवृत्तिर्न विधेया ? (कहाँ प्रवृत्त नहुनु ?)
-आत्मसन्देहं प्रवृत्तिर्न विधेया । (ज्यान जोखिममा पर्ने विषयमा प्रवृत्त नहुनु ।)
५. कस्मिन् शुभा गतिर्न भवति ? (कस्तोमा शुभ लक्षण देखिदैन ?)
-अनिष्टादिष्टलाभेऽपि शुभा गतिर्न भवति ।
(अनिष्ट कुराबाट इष्ट कुराको लाभै भए पनि त्यो शुभ लक्षण मान्न सकिन्न ।)
६. पान्थ कीदृश आसीत् ? (बटुवा कस्तो थियो ?)
-पान्थः लोभाकृष्टः आसीत् । (बटुवा लोभमा परेको थियो ।)

७. प्रायेण कस्मिन् विषये सन्देह ? (धेरैजसो कस्तो विषयमा सन्देह हुने गर्दछ ?)
 - प्रायेण सर्वत्रार्थार्जनप्रवृत्तौ सन्देह एव भवति ।
 (धेरैजसो सबै धनार्जनका लागि यस्तै हुन्छन् ।)

विग्रहं प्रदर्श्य समासनामानि लिखत -

चित्रग्रीवः	= चित्रा ग्रीवा यस्य स - बहुब्रीहिः
दक्षिणारण्ये	= दक्षिणञ्च तदरण्यम् - कर्मधारयः
कुशहस्तः =	कुशः हस्ते यस्य, वा कुशाः हस्तयो यस्य । बहुब्रीहिः
सरस्तीरे	= सरसः तीरम् तस्मिन् - षष्ठी तत्पुरुषः
सुवर्णकङ्कणम्	= सुवर्णस्य कङ्कणम् - ष. त.
लोभाकृष्टेन	= लोभेन आकृष्टः तेन - तृ.त.
आत्मसन्देहे	= आत्मनः सन्देहः तस्मिन् - ष.त.
अनिष्टात् =	न इष्टम् अनिष्टं तस्मात् - नञ् त.
इष्टलाभे =	इष्टस्य लाभः तस्मिन् - षष्ठी तत्पुरुषः
विषयसंसर्गम्	= विषयस्य संसर्गम् " "

सन्धिविच्छेदं कुरुत -

कपोता ऊचुः - कपोताः ऊचुः । चित्रग्रीवोऽकथयत् चित्रग्रीवः + अकथयत् ।
 चरन्नपश्यम् - चरन् + अपश्यम् । पान्थेनालोचितम् - पान्थेन + आलोचितम् । भाग्येनैतत् -
 भाग्येन + एतत् । किन्त्वत्र - किन्तु + अत्र । अत्रात्मसन्देहे - अत्र + आत्मसन्देहे ।
 अनिष्टादिष्टलाभे - अनिष्टात् + इष्टलाभे । लाभेऽपि - लाभे + अपि । सर्वत्रार्थार्जनप्रवृत्तौ -
 सर्वत्र + अर्थार्जनप्रवृत्तौ । सन्देह एव - सन्देहः + एव । वृद्धो व्याघ्रः - वृद्धः + व्याघ्रः ।

परस्परं मेलयतः -

प्रश्नः	उत्तरम्
(क)	(ख)
१. कपोताः	१. आलोचितम्
२. अहम्	२. ऊचुः
३. इदम्	३. गतिः
४. शुभा	४. गृह्यताम्
५. पान्थेन	५. अपश्यम्
	५. पान्थेन
	१. आलोचितम्

कोष्ठस्थ पदान्यनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत -

१. अहम् अरण्ये चरन्नपश्यम् । (अरण्य)
२. व्याघ्रः कुशहस्त भो पान्थाः ब्रूते । (पान्थ)
३. कदाचित् अनिष्टात् इष्टं लभ्यते । (अनिष्ट)
४. विषयुक्तममृतमपि मृत्यवे भवति । (मृत्यु)
५. अर्थार्जने प्रायेण सन्देहः एव भवति । (सन्देह)
६. चित्रग्रीव कपोतान् अकथयत् । (कपोत)

७. कपोताः चित्रग्रीवम् ऊचुः (चित्रग्रीव)
८. अनिष्टात् इष्टलाभेऽपि शुभा न भवति । (इष्टलाभ)
९. अत्र आत्मसन्देहे प्रवृत्तिर्न विधेया । (आत्मन)
१०. इदं सुवर्णकङ्कणं गृह्यताम् । (सुवर्ण)

वाच्यपरिवर्तनं कुरुत

१. दक्षिणारण्ये चरन्तं कुशहस्तं व्याघ्रमपश्यम् । (कर्तृवाच्यवाक्यम्)
- दक्षिणारण्ये चरता मया कुशहस्तो व्याघ्रो दृष्टः । (कर्मवाच्ये परिवर्तनम्)
२. केनचित् पान्थेनालोचितम् । (कर्मवाच्यवाक्यम्)
- कश्चित् पान्थः आलोचितवान् । (कर्तृवाच्यवाक्यम्)
३. कपोताश्चित्रग्रीवमुक्तवन्तः । (कर्तृवाच्यवाक्यम्)
- कपोतैश्चित्रग्रीव उक्तः । (कर्मवाच्यवाक्यम्)
४. चित्रग्रीवेण कापि कथा कथिता । (कर्मवाच्यवाक्यम्)
- चित्रग्रीवः कामपि कथां कथितवान् । (कर्तृवाच्यवाक्यम्)

अद्यस्तनगद्यभागमधीत्य तदनुवर्तिनां प्रश्नानामुत्तराणि लिखत -

तन्निरूप्यतां तावत् । प्रकाशं ब्रूते - कुत्र तव कङ्कणम् ? व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य दर्शयति । पान्थोऽवदत् - कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः ?

व्याघ्र उवाचः - शृणु रे पान्थ प्रागेव यौवनदशायामहमतिदुर्वृत्त आसम् । अनेक-गोमानुषाणां वधान्मे पुत्रा मृता दाराश्च । अतोऽहं वंशहीनो जातः । ततः केनचिद्धार्मिकेणाहमुपदिष्टः दानधर्मादिकं चरतु भवान् । तदुपदेशादिदानीं स्नानशीलो दाता वृद्धो गलितनखदन्तश्चास्मीति कथं न विश्वासभूमिः ? मम चैतावान् लोभविरहो येन स्वहस्तस्थमपि सुवर्णकङ्कणं यस्मै कस्मैचिद् दातुमिच्छामि । तथापि व्याघ्रो मानुषं खादतीति लोकापवादो दुर्निवारः ।

(नेपाली : (मनमनै) पहिले बुझौं न त । (सुन्ने गरी बोल्छ) बटुवा, खोइ तिप्रो सुनको चुरो देखाऊ त ? बाघ हात फिँजाएर देखाउँछ । बटुवाले भन्यो - हिंस्रक तिमीमा कसरी विश्वास गर्ने ?

बाघले भन्यो- हे बटुवा सुन, पहिले युवावस्थामा म अत्यन्त खराब थिएँ । धेरै गाईवस्तु र मानिसहरूको हत्याले मेरा पत्नी र केयकेटी मरे । त्यसैले म सन्तानहीन भएँ । त्यसपछि कुनै एउटा धार्मिकद्वारा म उपदिष्ट भएँ । तपाईं अब दान-धर्म गर्नुहोस् । त्यही उपदेशले अब सधैं नुहाउने, दानी, जसमा नङ्गा र दाँत दुवै गलिसकेका छन् यस्तो बूढो भएँ, अब भन भाइ, म कसरी विश्वासपात्र भइनँ ? मलाई यतिसम्म लोभ छैन जसले आफ्नै हातमा भएको सुनको चुरो पनि जस कसलाई दिन चाहिरहेको छु र पनि बाघले मानिसलाई खान्छ भन्ने यस्तो गलत सन्देश चाहिँ मेटाउन कठिनै छ ।)

सन्धिविच्छेदं विधाय सूत्राणि लिखत -

पान्थोऽवदत् - पान्थः + अवदत् - रुत्व - ससजुषो रु, उत्त्व - अतो
रोरप्लुतादप्लुते, आदगुणः गुणः । व्याघ्र उवाच - व्याघ्रः + उवाच भोभगोअघो अपूर्वस्य ।
तन्निरूप्यताम् - तत् + निरूप्यताम्, यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । प्रागेव = प्राक् + एव,
भलां जशोऽन्ते । दाराश्च - दाराः + च, स्तोः श्चुना श्चुः), विसर्जनीयस्य सः । पुत्रा मृताः -
पुत्राः + मृताः, भोभगो अघो अपूर्वस्य योऽशि, हलि सर्वेषाम् । तदुपदेशात् - तत् + उपदेशात्,
भलां जशोऽन्ते । चैतावान् - च + एतावान्, वृद्धिरेचि । व्याघ्रो मानुषम् - व्याघ्र + मानुषम्
- हशि च । खादतीति - खादति + इति । अकः सवर्णे दीर्घः । तथापि - तथा + अपि -
अकः सवर्णे दीर्घः । व्याघ्रो हस्तम् - व्याघ्रः हस्तम् - रुत्व - हशि च - उत्त्व, आदगुणः गुणः
धार्मिकेणाहम् - धार्मिकेण + अहम् = अकः सवर्णे दीर्घः ।

कोष्ठकपदान्यनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत -

१. युवावस्थायाम् व्याघ्रोऽतीव दुर्वृत्त आसीत् । (युवावस्था)
२. व्याघ्रस्य पुत्रा मृता दाराश्च । (व्याघ्र)
३. व्याघ्र सुवर्णकङ्कणम् कस्मैचित् दित्सति । (किम्-, चित्)
४. धार्मिकस्य उपदेशेन व्याघ्रो धर्मकार्ये प्रवृत्तः । (उपदेश)
५. वृद्धो व्याघ्र स्नानशीलो दाता चासीत् । (स्नान)
६. (धार्मिकस्य) तस्य उपदेशेन व्याघ्रो दाताऽभवत् । (तत्)
७. व्याघ्रेण मानुषः खाद्यते । (व्याघ्र)
८. व्याघ्रो गोमानुषाणां वधात् वंशहीनो जातः । (वंशहीन)
९. केनचित् धार्मिकेण, व्याघ्रः उपदिष्टः । (धार्मिक)
१०. पान्थेन कथितम्-मारात्मके त्वयि कथं विश्वासः ? (युष्मद्)

प्रकृति-प्रत्यय-विच्छेदं कुरुत -

प्रसार्य - प्र+सृ+णिच् ±ल्यप् । यौवनम् - युवन्+अण् । हीनः - ओहाक्+क्त ।
मृतः - मृ+ क्त । धार्मिक- धर्म+ठक् + इक । उपदिष्टः - उप+ दिश्+क्त ।
दाता- दा+तृच् । एतावान् - एतत्+ वतुप् । दातुम् - दा+ तुमुन् । अपवादः - अप+वद्- घञ् ।

विग्रहं प्रदर्श्य समासनामानि लिखत -

यौवनदशायाम् - यौवनस्य दशा-तस्यां - षष्ठी तत्पुरुषः ।
अतिदुर्वृत्तः - अतिदुष्टं वृत्तं यस्य- बहुव्रीहिः समासः ।
अनेकगोमानुषाणाम् - अनेके ते गावःमानुषाश्च-तेषां- क.धा.
वंशहीनः - वंशेन हीनः - तृतीया तत्पुरुषः ।
दानधर्मादिकम् - आदिरेव आदिकम्, दानं च धर्मश्च तौ आदिकम् यस्य
द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः
तदुपदेशात् - तस्य उपदेशः तदुपदेशः तस्मात्-षष्ठी तत्पुरुषः ।

स्नानशीलः	- स्नानं शीलं यस्य- बहुव्रीहिः ।
गलितनखदन्तः	- नखाश्च दन्ताश्च नखदन्ताः, गलिताः नखदन्ताः यस्य, द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः।
विश्वासभूमिः	- विश्वासस्य भूमिः - पष्ठी तत्पुरुषः ।
लोभविरहः	- लोभस्य विरहः, पष्ठी तत्पुरुषः ।
स्वहस्तस्थम्	- स्वस्य हस्तस्थम् (हस्तयोः हस्ते वा तिष्ठतीति)पष्ठीतत्पुरुषः।
सुवर्णकङ्कणम्	- सुवर्णस्य कङ्कणम् -पष्ठी तत्पुरुषः ।
लोकापवादः	- लोके अपवादः, पष्ठी तत्पुरुषः ।

प्रश्नाः

- १) सुवर्णस्य कङ्कणम् कुत्रासीत् ? (सुनको चुरो कहाँ थियो ?)
उत्तर : सुवर्णस्य कङ्कणम् व्याघ्रस्य हस्ते आसीत् ।
(सुनको चुरा बाघका हातमा थियो ।)
२. दृष्टे सुवर्णकङ्कणे पान्थः किमकथयत् ? (चुरो देखिएपछि बटुवाले के भन्यो ?)
उत्तर : मारात्मके त्वयि कथं विश्वासः इत्यवदत् ।
(हिंस्रक तिमीमा कसरी विश्वास गर्ने भन्यो ।)
३. व्याघ्रः कीदृशः आसीत् ? (बाघ कस्तो थियो ?)
उत्तर : व्याघ्रो वृद्धो गलितनखदन्तश्चासीत् ।
(बाघ बूढो, नङ्ग र दाँत सबै भरिसकेको थियो ।)
४. व्याघ्रः कथं वंशविहीनो जातः ? (बाघ कसरी वंशविहीन भएको थियो ?)
उत्तर : व्याघ्रस्य पुत्रा दाराश्च मृता आसन्, अतः वंशविहीनोऽभूत् ।
(बाघका छोरा र पत्नी मरे त्यसैले ऊ वंशविहीन भएको थियो ।)
५. व्याघ्रः कस्मै किं दातुमिच्छति ? (बाघ कसलाई के दिन चाहन्छ ?)
उत्तर : व्याघ्रः यस्मैकस्मैचित् सुवर्णकङ्कणं दातुमिच्छति ।
(बाघ जसकसैलाई सुनको चुरो दिन चाहन्छ ।)
६. कतमो लोकापवादः दुर्निवारः ? (कुन चाहिँ लोकापवाद मेटिन्न ?)
उत्तर : व्याघ्रो मानुषं खादतीति लोकापवादो दुर्निवारः ।
(बाघले मानिसलाई खान्छ भन्ने लोकनिन्दा चाहिँ मेटाउन कठिन छ ।)
७. धार्मिको व्याघ्रं किमुपदिष्टवान् ? (धार्मिकले बाघलाई कस्तो उपदेश दियो ?)
उत्तर : दानं, धर्मं चरतु भवान्, इत्थम् उपदिष्टवान् ।
(तपाईं दानधर्म गर्नुहोस् भन्ने उपदेश दियो ।)
८. युवावस्थायां व्याघ्रस्य चरितं कीदृशं आसीत्?(युवावस्थामा बाघको चरित्र कस्तो थियो?)
उत्तर : युवावस्थायां व्याघ्रस्य चरितं अत्यन्तं दुष्टमासीत् ।
(युवावस्थामा बाघको चरित्र अत्यन्त खराब थियो ।)
९. कस्य हेतोर्व्याघ्रस्य पुत्रा दाराश्च मृताः ?
(बाघका छोरा छोरी र पत्नी मर्नमा केके कारणहरू थिए ?)
उत्तर : युवावस्थायां व्याघ्रः अनेकगोमानुषान् हतवान्, तेन तस्य पुत्रा दाराश्च मृताः ।
(युवावस्थामा बाघले धेरै गाईवस्तु र मानिसलाई मार्यो त्यसैले त्यसका

छोराछोरी र पत्नी मरे)

१०. कस्योपदेशेन व्याघ्रो धर्मकार्ये प्रवृत्तः ?

(कसको उपदेशले बाघ धार्मिक कार्यमा लाग्यो ?)

उत्तर : कस्यचिद् धार्मिकस्योपदेशेन व्याघ्रः धर्मकार्ये प्रवृत्तः ।

(कुनै धार्मिकको उपदेशले बाघ धर्मकार्यमा लाग्न थाल्यो ।)

११. व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य किं दर्शयति ? (बाघले हात फिँजाएर के देखाउँछ ?)

उत्तर : व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य सुवर्णकङ्कणं दर्शयति ।

(बाघ हात फिँजाएर सुनको चुरो देखाउँछ ।)

निम्नगद्यभागमधीत्य तदनुवर्तिप्रश्नानां उत्तराणि लिखत -

मया धर्मशास्त्राणि पठितानि पुराणोपपुराणानि च श्रुतानि । दरिद्रेभ्यो यद्दानं दीयते तत्सफलं भवतीति तेषामस्ति सारः । त्वञ्चातीव दुर्गतस्तेन तत् तुभ्यं दातुं सयत्नोऽहम् । तदत्र सरसी स्नात्वा सुवर्णकङ्कणं ग्रहाण । ततो यावदसौ तदवचः प्रतीतः लोभात्सरः स्नातुं प्रविशति तावन्महापङ्के निमग्नः पलायितुमक्षमः । पङ्के पतितं तं दृष्ट्वा व्याघ्रोऽवदत् - 'अहह ! महापङ्के पतितोऽसि । अतस्त्वामुत्थापयामि ।' इत्युक्त्वा शनैः शनैरुपगम्य तेन व्याघ्रेण धृतः स पान्थोऽचिन्तयत् - यदत्र मारात्मके विश्वासः कृतस्तन्मया भद्रं न कृतम् । इति चिन्तयन्नेवासौ व्याघ्रेण व्यापादितः खादितश्च । अत एवोच्यते -

कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे ।

वृद्धव्याघ्रेण संप्राप्तः पथिकः स मृतो यथा ।

अतः सर्वथाऽविचारितं कर्म न कर्तव्यम् ।

(नेपाली : मबाट धर्मशास्त्रहरू पढिएका छन् र पुराण उपपुराणहरू सुनिएका छन् ।

कर्मवाच्यको प्रयोग : मैले धर्मशास्त्रहरू पढेको छु र पुराण, उपपुराणहरू सुनेको छु । कर्तव्य प्रयोग । गरिबहरूलाई जो दान दिइन्छ त्यो सफल हुन्छ भन्ने तिनीहरूको सार हो र तिमी अत्यन्तै दयनीय देखियो । त्यसैले यो चुरो तिमीलाई दिन प्रयास गरिरहेको छु । अतः यस तलाउमा नुहाएर सुवर्णकङ्कण ग्रहण गर । त्यसपछि जब त्यो बटुवा बाघको भनाइमा विश्वस्त भएर लोभमा परी नुहाउनका लागि तलाउमा पस्छ तब हिलै-हिलोले बनेको भासमा भासिन्छ र भाग्न असफल हुन्छ । हिलोमा भासिएको त्यस बटुवालाई देखेर बाघले भन्यो "अहा ! मज्जाको हिलोमा फँस्यौ नि ! अब म तिमीलाई निकाल्छु ।" यसो भनेर बिस्तारै-बिस्तारै नजिक गएर त्यस बाघद्वारा पक्राउ गरिएको त्यस बटुवाले सोच्न थाल्यो - यस हिंस्रक प्राणीमा विश्वास गरेर मैले राम्रो गरिँँ । यस्तो सोच्दासोच्दै त्यो लोभी बटुवा बाघद्वारा मारियो र खाइयो । त्यसैले भनिन्छ कि सुनको चुराको लोभमा परेर अत्यन्त जटिल भासमा फँसेको बटुवालाई बूढो बाघले, भैस्यो र मारियो । हाम्रो पनि त्यस्तै अवस्था हुन सक्छ । त्यसकारण हरप्रकारले विचार नपुऱ्याइएको काम गरिनु हुन्न ।)

प्रश्नोत्तराणि

१. केन धर्मशास्त्राणि पठितानि ? पुराणोपपुराणानि च श्रुतानि ?

(कसले धर्मशास्त्र पढिएका छन् र पुराण उपपुराण सुनिएका छन् ?)

उत्तर : व्याघ्रेण धर्मशास्त्राणि पठितानि, पुराणोपपुराणानि च श्रुतानि ।

२. कस्मै दत्तं दानं सफलं जायते ? (कसलाई दिएको दान सफल हुन्छ ?)

उत्तर : दरिद्रेभ्यो दत्तं दानं सफलं जायते । (दरिद्रलाई दिएको दान सफल हुन्छ ।)

३. व्याघ्रः किमर्थं पथिकाय सुवर्णकङ्कणं दातुमैच्छत् ?

(बाघले किन बटुवालाई सुनको चुरो दिने इच्छा गर्‍यो ?)

उत्तर : पथिको दुर्गत आसीत्, अतः व्याघ्रः तस्मै सुवर्णकङ्कणम् दातुमैच्छत् ।

(बटुवा गरीब थियो, त्यसैले बाघले त्यस गरीबलाई सुनको चुरो दिन चाहेको हो ।)

४. पङ्के पतितः पान्थः केनोत्थापितः ?

(हिलोमा फँसेको बटुवा कोद्वारा निकालियो ?)

ए. पङ्के पतितः पान्थः व्याघ्रेणोत्थापितः ।

(हिलोमा फँसेको बटुवा बाघद्वारा निकालियो ।)

५. कथं पान्थेन भद्रं न कृतम् ?

(किन बटुवाद्वारा राम्रो गरिएन ?)

उ. पान्थेन मारात्मके विश्वासः कृतः, अतस्तेन भद्रं न कृतम् ।

(बटुवाले हिंस्रकमा विश्वास गर्‍यो, त्यसैले उसद्वारा राम्रो गरिएन ।)

६. अनेन पाठेन का शिक्षा लभ्यते ?

(यस पाठबाट कस्तो शिक्षा पाइन्छ ?)

उ. अनेन पाठेन विनाविचारं कर्म कदापि न करणीयमिति शिक्षा प्राप्यते ।

(यस पाठबाट विनाविचार कहिल्यै पनि काम गर्नुहुन्न भन्ने शिक्षा पाइन्छ ।)

विग्रहं प्रदर्श्य समासनामानि लिखत -

धर्मशास्त्राणि- धर्मसम्बन्धीनि शास्त्राणि- मध्यपदलोपः

पुराणोपपुराणानि-पुराणानि च उपपुराणानि च- द्वन्द्वः

दुर्गतः-दुरवस्थां गत (उप.स)

सफलम्- फलेन सह वर्तते इति -बहुब्रीहिः ।

सयत्नः- यत्नेन सह वर्तते इति - बहुब्रीहिः ।

सुवर्णकङ्कणम्- सुवर्णस्य कङ्कणम्-षष्ठी तत्पुरुषः

महापङ्के- महान् चासौ पङ्कस्तस्मिन्- कर्मधारयः

अक्षमः- न क्षमः इति -नञ् तत्पुरुषः ।

मारात्मके- मार आत्मक यस्य तस्मिन्

अविचारितम्-नविचारितम् इति -नञ् तत्पुरुषः समासः ।

सुदुस्तरे- अतिशयेन दुस्तरः तस्मिन् - उपपद समासः ।

वृद्ध व्याघ्रेण-वृद्धश्चासौ व्याघ्रश्च तेन- कर्मधारयः ।

सन्धिविच्छेदं कुरुत -

भवतीति-भवति+इति । त्वञ्च-त्वम्+च । दुर्गतस्तेन-दुर्गतः+तेन । सयत्नोऽहम् -

सयत्नः+अहम् । तदत्र-तत् +अत्र । यावदसौ -यावत् +असौ । तद्वचः तत् +वचः ।

तावन्महापङ्के-तावत्+महापङ्के । व्याघ्रोऽवदत् । व्याघ्रः अवदत् । निपातितोऽसि-

निपातितः+असि । इत्युक्त्वा-इति+उक्त्वा । चिन्तयन्नेव- चिन्तयन्+ एव ।
सर्वथाऽविचारितम्- सर्वथा+ अविचारितम् । एवासौ-एव+असौ ।

प्रकृति-प्रत्ययविच्छेदं कुरुत

पठितम् - पठ्+क्त । श्रुतम्-श्रु+क्त । दानम्-दा+ल्युट् अन् । दातुम्-दा+तुमुन् ।
प्रतीतः-प्रति+इण्+क्त । स्नातुम्-स्ना+तुमुन् । कृतम्-कृ+क्त । चिन्तयन्-चिन्त+शतृ ।
खादितः-खाद्+क्तः । सर्वथा-सर्व+थाल् । कर्तव्यम्-कृ+तव्यम् । अत्र- इदम्+त्रल् ।
उपगम्य-उप+गम्+ल्यप् । मृतः-मृ+क्तः । उक्त्वा-वच्+क्त्वा । धृतः-धृ+क्तः । सम्प्राप्तः-
सम्+प्र+आप्+क्त । अविचारितम्-अ+विचार+इतच् । स्नात्वा-स्ना+क्त्वा ।
पतितः-पत्+क्त । दृष्ट्वा-दृश्+क्त्वा ।

कोष्ठस्य पदान्यनृसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत -

- क) मया धर्मशास्त्राणि पठित्वा, ज्ञानं लब्धम् । (पठ्)
ख) व्याघ्रः पान्थाय सुवर्णकङ्कणम् दातुम् ऐच्छत् । (दा)
ग) पान्थः सरसि स्नातुं प्रविष्टवान् । (स्ना)
घ) पङ्के पतितं पान्थं दृष्ट्वा व्याघ्रो अवदत् । (दृश्)
ङ) त्वामुत्थापयामीति उक्त्वा व्याघ्रः सरः प्रविष्टवान् । (वच्)
च) व्याघ्रः शनैः पान्थं उत्थाय धृतवान् । (उत्-स्था)
छ) धृतं पान्थं व्यापाद्य व्याघ्रः खादितवान् । (वि,आप्)

वाच्यपरिवर्तनं कुरुत -

- १) सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणं गृहाण ।
(तलाउमा नुहाएर सुनको चुरो ग्रहण गर ।)
-सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणं गृह्यताम् ।
२) पङ्के पतितं त्वामुत्थापयामि ।
(हिलोमा फाँसेका तिमीलाई उठाउँछु ।)
- पङ्के पतितः त्वं उत्थाप्यते ।
३) कङ्कणलोभेन पङ्के निमग्नः पान्थः व्याघ्रेण धृतः ।
-कङ्कणलोभेन पङ्के निमग्नं पान्थं व्याघ्रः धृतवान् ।
४) व्याघ्रेण धृतः पान्थश्चिन्तितः ।
-व्याघ्रेण धृतः पान्थश्चिन्तितवान् ।
५) उत्थापितः पथिको व्याघ्रेण घातितः खादितश्च ।
-उत्थापितं पथिकं व्याघ्रः घातितवान् खादितवांश्च ।

निम्नगद्यभागमधीत्य तदनुवर्तितं प्रश्नानामुत्तराणि लिखत -

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः सदर्पमाह- आ किमेवमुच्यते ? आपत्काले वृद्धानां
वचनं ग्राह्यम्, सर्वत्रैवं विचारे तु भोजनेऽपि प्रवृत्तिर्न स्यात् । एतच्छ्रुत्वा सर्वे

कपोतास्तत्रोपविष्ट जालेन बद्धा बभूवुः । ततो यस्य वचनात् तत्रावलम्बितास्तं सर्वे
तिरस्कुर्वन्ति स्म । तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीव उवाच-नायमस्यदोषः । विपत्काले विस्मय
एव कापुरुषलक्षणम् । तदत्र-धैर्यमवलम्ब्य प्रतिकारं क्रियताम् । इदानीमेव क्रियताम् । सर्वे
एकचिन्ताभूय जालमादायोऽङ्गीयताम् । इति विचिन्त्य सर्वे पक्षिणो जालमादायोत्पतिताः ।
(अर्थः यस्तो कुरा सुनेर कुनै परेवाले अभिमानपूर्वक भन्यो - हौं, किन यसो भनेको ? आपत्
परेका बेला वृद्धहरूको वचन मान्नुपर्छ तर सर्वत्र यस्तो सोच्ने हो भने खानपिन पनि
त्याग्नपर्छ । यस्तो सुनेर सबै परेवाहरू त्यसमा बसेर सबै जालमा फँसे । त्यसपछि जसको
वचनले त्यसमा फँस पुगेका थिए त्यसको सबैले तिरस्कार गर्न थाले । त्यसको तिरस्कार
सुनेर चित्रग्रीवले भन्यो -यो यसको दोष होइन । आपत् आएको बेलामा हडबडाउनु कायरको
काम हो । त्यसैले यस परिस्थितिमा धैर्यधारण गरेर रोकथामको उपाय सोचौं । अब यसो गरौं,
सबै एकचित्त र एकमत भएर यो जाल लिएर उडौं । यस्तो विचार गरेर सबै परेवाहरू जाल
लिएर उडे।)

प्रश्नाः

१. कस्य वचनात् कपोताः जालेन बद्धाः ?

(कसको वचनले परेवा जालमा परे ?)

उत्तर : कस्यचित् कपोतस्य वचनात् सर्वे कपोताः जालेन बद्धाः ।

(कुनै एकको कुराले सबै परेवा जालमा परे।)

२. सर्वे कं तिरस्कुर्वन्ति स्म ? (सबैले कसलाई तिरस्कार गरे ?)

उत्तर : यस्य वचनात् सर्वे जालेन बद्धा बभूवुः, तं सर्वे तिरस्कुर्वन्ति स्म ।

(जसको वचनले सबै जालमा फँसे, त्यसैले यी सबैले तिरस्कार गरे।)

३. विपत्तौ चिन्तनीयो विषयः कोऽस्ति ? (विपत्तिमा सोच्ने विषय के हो ?)

उत्तर : विपत्तौ चिन्तनीयो विषयः प्रतिकारोऽस्ति । (विपत्तिमा सोच्ने विषय प्रतिकार हो।)

४. अन्ते जालबद्धाः कपोताः किमकुर्वन् ? (अन्तमा फँसेका परेवाले के गरे ?)

उत्तर : अन्ते जालबद्धाः कपोताः जालमादायोऽङ्गीनाः । (अन्तमा जालमा फँसेका परेवाले
जाल लिएर उडे।)

५. कापुरुषस्य लक्षणं किमस्ति ? (काँतर व्यक्तिको लक्षण कस्तो हुन्छ ?)

उत्तर : विपत्काले विस्मय एव कापुरुषस्य लक्षणम् ।

(आपत्मा हडबडाउनु नै काँतर व्यक्तिको लक्षण हो।)

प्र. २. सविग्रहं समासामानि लिखत -

१. आपत्काले - आपदः कालः तस्मिन् - षष्ठी तत्पुरुषसमासः ।

२. सदर्पम् - दर्पेण सह वर्तते इति - बहुव्रीहिः ।

३. चित्रग्रीवः - चित्रा ग्रीवा यस्य - बहुव्रीहिः ।

४. कापुरुषलक्षणम् - कापुरुषस्य लक्षणम् - षष्ठी तत्पुरुषसमासः ।

५. एकचिन्ताभूय - अनेकचित्तं एकचित्तं यथा सम्पद्यते तथा भूत्वा (ब.व्री)

६. विपत्काले - विपदः कालः तस्मिन् - षष्ठी तत्पुरुषसमासः ।

४. सन्धि विच्छेदं कुरुत -

एतद्वचनम् - एतत् + वचनम् । सर्वत्रैवम् - सर्वत्र + एवम् । भोजनेऽपि - भोजने + अपि । विस्मय एव - विष्मयः + एव । बद्धा बभूवुः - बद्धाः + बभूवुः ।

तत्रवलम्बिता - तत्र + अवलम्बिताः । नायम - न + अयम् ।

आदायोऽङ्गीयताम् - आदाय + उङ्गीयताम् । एतच्छ्रुत्वा - एतत् + श्रुत्वा ।

चित्रग्रीव उवाच - चित्रग्रीवः + उवाच ।

५. प्रकृतिप्रत्यय-विच्छेदं कुरुत -

श्रुत्वा - श्रु + क्त्वा । वचनम् - वच् + ल्युट् + अन । उपदिष्टः - उप + दिश + क्त । बद्धः - बन्ध् + क्त । अवलम्ब्य - अव + लम्ब् + ल्यप् । इदानीम् - इदम् + दा । आदाय - आ + दा + ल्यप् । विचिन्त्य - वि + चिन्त् + ल्यप् । उत्पतितः - उत् + पत् + क्त । पक्षिणः - पक्षिन् + इनि । प्रवृत्तिः प्र + वृत् + क्तिन् । ग्राह्यम् - ग्रह + ण्यञ् ।

६. कोष्ठस्थपदान्यनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

१. चित्रग्रीवस्य वचनं कपोता आहुः । (नि-शम्)
- चित्रग्रीवस्य वचनं निशम्य कपोता आहुः ।
२. एतत् सर्वे कपोतास्तत्रोपविष्टाः । (आ कर्ण)
एतत् आकर्ण्य सर्वे कपोतास्तत्रोपविष्टाः ।
३. सर्वे धैर्यं प्रतीकारोपायमचिन्तयन् । (कृ.)
सर्वे धैर्यं कृत्वा प्रतीकारोपायमचिन्तयन् ।
४. कपोताः प्रतीकारोपायं जालमादायोदगताः । वि-चिन्त)
कपोताः प्रतीकारोपायं विचिन्त्य जालमादायोदगताः ।
५. सर्वे एकचित्ता जालं उत्पतिताः । (गृह)
सर्वे एकचित्ता जालं गृहीत्वा उत्पतिताः ।
६. तान् चित्रग्रीवो व्यरमत् । (उपदिश)
तान् उपदिश्य चित्रग्रीवो व्यरमत् ।
७. चित्रग्रीवस्य वचनं सर्वे कपोताः सजालमुदगताः । (अनु-सु)
चित्रग्रीवस्य वचनं अनुसृत्य सर्वे कपोताः सजालमुदगताः ।
८. कपोतानाञ्चरित्रं चित्रग्रीवश्चकितः । (वि-लोक)
कपोतानाञ्चरित्रं विलोक्य चित्रग्रीवश्चकितः ।
९. जालं उत्पतिताः कपोताः दूरंगताः । (आ-दा)
जालं आदाय उत्पतिताः कपोताः दूरंगताः ।

७. परस्परं मेलयत-

(क)

श्रुत्वा

उपविष्टाः

(ख)

जालम्

पाशेन

उ.	बद्धाः	भूमौ
	चिन्त्यताम्	वचनम्
	आदाय	प्रतीकारः
	(क)	(ख)
	श्रुत्वा	वचनम्
	उपविष्टः	भूमौ
	बद्धाः	पाशेन
	चिन्त्यताम्	प्रतीकारः
	आदाय	जालम्

निम्नगद्यमागमधीत्य तदनुवर्तिनः प्रश्नाः समाधेयाः -

अनन्तरं स व्याघ्रः सुदूराज्जालापहारकान् तान् विलोक्य पश्चादधावत् । ततश्चक्षुर्विषयाक्रान्तेषु तेषु स व्याधो निवृत्तः । अथ लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा कपोता ऊचुः - किमिदानीं कर्तुमुचितम् ? चित्रग्रीव उवाच - अस्माकं मित्रं हिरण्यको नाम मूषकराजः गण्डकीतीरे चित्रवने वसति । सोऽस्माकं पाशांश्छेत्यति इत्यालोच्य सर्वे हिरण्यकविवरसमीपं गताः । हिरण्यकश्च सर्वदाऽपायशङ्कया शतद्वारं विवरं कृत्वा निवसति स्म । ततो हिरण्यक कपोतावापातभयाच्चकितस्तूष्णीं स्थितः । सखे हिरण्यक, किमस्मान् न सम्भाषंसे ? ततो हिरण्यकस्तद्वचनं प्रत्यभिज्ञाय ससंभ्रमं बहिर्निसृत्याब्रवीत् - आः पुण्यवानस्मि । प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः समायातः ।

(अर्थः त्यसपछि त्यो व्याधा टढाबाट जाल अपहरण गर्ने तिनलाई देखेर पछि पछि दौडियो । त्यसपछि परेवा देखिन छोडेपछि त्यो सिकारी फर्क्यो । अब त्यो फर्केको देखेर परेवाले भने अब के गर्न उचित होला ? चित्रग्रीवले भन्यो - मेरा मित्र हिरण्यक (मूसाको राजा) गण्डकीकिनार चितवनमा बस्नुहुन्छ । वहाँले हाम्रो जाल काटिदिनु हुनेछ । यस्तो विचारेर सबै हिरण्यकको प्वाल नजिक गए । हिरण्यक पनि सधैं बिघ्न पर्न सक्ने डरले सय ढोका भएको प्वाल बनाएर बस्थ्यो । तब हिरण्यक परेवाहरूको अवतरण हुँदाको शब्दले भयभीत भई चुपचाप बस्थ्यो । यत्तिकैमा चित्रग्रीवले भन्यो मित्र हिरण्यक, हामीसँग किन बोलुनुहुन्न ? त्यसपछि हिरण्यक मित्रको बोली चिनेर हड्बढाउँदै बाहिर निकल्यो र भन्यो अहो म पुण्यवान् रहेछु, जसको प्रभावले मेरा प्यारा मित्र चित्रग्रीव आउनु भएछ ।

प्रश्नाः

१. व्याधः किमर्थमधावत् ? (व्याधा किन दौड्यो ?)

उत्तरः जालापहारकान् तान् कपोतान् प्राप्तुमधावत् ?

(जाल लैजाने ती परेवालाई भेट्न दौड्यो ?)

२. अदृष्टेषु कपोतेषु व्याधः किमकरोत् ? (परेवा नदेखिएपछि व्याधाले के गर्‍यो ?)

उत्तरः अदृष्टेषु कपोतेषु व्याधो निवृत्तः । (परेवा देखिन छोडेपछि व्याधा घर फर्कियो ।)

३. निवृत्तं लुब्धकं विलोक्य कपोतैः किं विचारितम् ?

(व्याधा फर्केको देखेर परेवाहरूले के विचार गरे ?)

उत्तर: लुब्धकं निवृत्तं विलोक्य कपोतैः किमिदानीं कर्तुमुचितम् इति विचारितम् ।

४. हिरण्यकः कस्य मित्रमस्ति ? स च कुत्रवसति ?

(हिरण्यक कसको मित्र हो र त्यो कहाँ बस्छ ?)

उत्तर : हिरण्यकः चित्रग्रीवस्य मित्रमस्ति । स च गण्डकीतीरे चित्रवने वसति ।

(हिरण्यक चित्रग्रीवको मित्र हो र त्यो गण्डकीतीरस्थित चित्रवनमा बस्छ ।)

५. हिरण्यकेन किमर्थं शतद्वारं विवरं कृतम् ?

(हिरण्यकले केको लागि शतद्वारको प्वाल बनाएको थियो ?)

उत्तर : हिरण्यकेन सर्वदापायशंकया शतद्वारं विवरं कृतम् ।

(हिरण्यकले सधैं संकट पर्ने डरले शतद्वारको प्वाल बनाएको थियो ।)

६. चित्रग्रीवस्य वचनं श्रुत्वा हिरण्यकेन किं कृतम् ?

(चित्रग्रीवको कुरा सुनेर हिरण्यकले के गर्नु ?)

उत्तर: चित्रग्रीवस्य वचनं श्रुत्वा हिरण्यकः मित्रवचनं प्रत्यभिज्ञाय ससंभ्रमं बहिर्निसृत्याब्रवीत् - आः पुण्यवानस्मि । प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः समायातः ।

७. हिरण्यकः कथं चकित ? (हिरण्यक किन चकित भयो (किन डरायो ?)

उत्तर: हिरण्यकः कपोतावपातभयाच्चकितः । (हिरण्यक परेवा ओलँदा भयभीत भयो ।)

८. कपोताः किमर्थं चित्रवनङ्गताः ? (परेवा किन चित्रवन गए ?)

उत्तर: कपोताः हिरण्यकेन पाशांश्छेतुं तत्र गताः ।

(परेवा हिरण्यक मार्फत जाल कटउन त्यहाँ गए ।)

२. सविग्रहं समासनामानि लिखत -

जालापहारकान् - जालस्य + अपहारकाः तान् - षष्ठी तत्पुरुषः ।

चक्षुर्विषयाक्रान्तेषु - चक्षुर्विषयात् + आक्रान्तेषु - पञ्चमी तत्पुरुषः ।

मूषकराज - मूषकानां राजा - षष्ठी तत्पुरुषः ।

गण्डकीतीरे - गण्डक्याः + तीरम् - तस्मिन् - षष्ठी तत्पुरुषः ।

हिरण्यकविवरसमीपम् - हिरण्यकविवरस्य + समीपम् - षष्ठी तत्पुरुषः ।

अपायशङ्कया - अपायस्य + शंकया - षष्ठी तत्पुरुषः ।

शतद्वारम् - शतं च तद्द्वारम् - कर्मधारयः

कपोतावपातभयात् - कपोतानाम् + अवपातभयात् - षष्ठी तत्पुरुषः ।

सन्धिविच्छेदं कुरुत -

व्याधो निवृत्तः - व्याधः निवृत्तः । कपोता उचुः - कपोताः + उचुः ।

सोऽस्माकम् - सः अस्माकम् । इत्यालोच्य - इति + आलोच्य ।

हिरण्यकश्च - हिरण्यकः + च । सर्वदाऽपायशंकया - सर्वदा + अपायशंकया ।

भयाच्चकितः - भयात् + चकितः । सुहृन्मे - सुहृत् + मे ।

तद्वचनम् - तत् + वचनम् । प्रत्यभिज्ञाय - प्रति + अभिज्ञाय ।

प्रकृतिप्रत्यय-विच्छेदं कुरुत-

दृष्ट्वा- दृश्+क्त्वा । निवृत्तः-नि+वृत्+क्त । कर्तुम्- कृ+तुमुन् । आलोच्य-आ+लोच्+ल्यप् ।
गतः-गम्+क्त । कृत्वा-कृ+क्त्वा । सर्वदा-सर्व+दा । स्थितः-स्था+क्त ।
प्रत्यभिज्ञाय-प्रत्यभिज्ञा+ल्यप् । पुण्यवान्-पुण्य+वतुप् । आयातः-आ+या+क्त ।

कोष्ठस्थपदान्यनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत -

१. हिरण्यकः कपोतानां छेत्स्यति । (पाश)
हिरण्यकः कपोतानां पाशान् छेत्स्यति ।
२. लुब्धकः सुदूरात् विलोक्य पश्चादधावत् । (तत्)
लुब्धकः सुदूरात् तान् विलोक्य पश्चादधावत् ।
३. इति कपोता हिरण्यकविवरङ्गताः । (आ-लोच)
इति आलोच्य कपोता हिरण्यकविवरङ्गताः ।
४. हिरण्यकाश्चित्रग्रीवस्य वचनं बहिर्निर्गतः । (प्रति, अभि, ज्ञा)
हिरण्यकः चित्रग्रीवस्य वचनं प्रत्यभिज्ञाय बहिर्निर्गतः ।
५. हिरण्यकः शतद्वारं विवरं वसति स्म । (कृ)
हिरण्यकः शतद्वारं विवरं कृत्वा वसति स्म ।
६. हिरण्यको विवरात् चित्रग्रीवं दृष्ट्वान् । (नि, सु)
हिरण्यको विवरात् बहिर्निर्गत् स चित्रग्रीवं दृष्ट्वान् ।
७. कपोता लुब्धकं निवृत्तं ऊचुः । (दृश्)
कपोता लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा ऊचुः ।
८. जालाप्रहारकान् तान् पश्चादधावत् । (विलोक्य)
जालाप्रहारकान् तान् विलोक्य पश्चादधावत् ।
९. इदानीं किं उचितम् । (कृ)
इदानीं किं कर्तुम् उचितम् ।

च. प्रकरणे - नीतिपद्यानि,

सान्त्वयं पद्यानां व्याख्यानं, तदर्थप्रकाशनञ्च ।

१. आर्यायाम्-

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥

अन्वयः - दानं भोगः नाशः वित्तस्य तिस्रः गतयः भवन्ति, यः न ददाति न भुङ्क्ते तस्य
तृतीया गतिः भवति ।

व्याख्या- दानम् = निर्धनाय वितरणम्, भोगः = उपभोगः, नाशः = विनाशः, वित्तस्य = धनस्य,
तिस्रः = त्रिविधाः, गतयः = अवस्थाः, भवन्ति । यः धनवान् पुरुषः न ददाति =
निर्धनाय न वितरति, न भुङ्क्ते = भोगं न करोति, तस्य = जनस्य, तृतीया गतिः
= नाशो भवति ।

भावार्थः- अतिलोभात् सञ्चितं धनं विनश्यति, तस्मादतिलोभो नैव करणीयः । अत्र प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, परिकरालङ्कारः ।

नेपाली- धनका तीनवटा गति हुन्छन् - दान, भोग र नाश । जो दिदैन, खान पनि जान्दैन, त्यस्तो धनको तेस्रो गति अर्थात् नाश हुन्छ ।

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः,

तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ?

अन्वयः अचेतनोऽपि इनकान्तः सवितुः पादैः स्पृष्टः यत् प्रज्वलति तत् तेजस्वी पुरुषः

परकृतनिकृतिं कथं सहते ?

व्याख्याः अचेतनोऽपि चैतन्यहीनोऽपि, इनकान्तः = मणिविशेषः, सवितुः = सूर्यस्य, पादैः = किरणैः स्पृष्टः = स्पर्श प्राप्तः (सन्) यत् प्रज्वलति = अत्यन्तं दीप्यते तत् = प्रज्वलनं, तेजस्वी = ओजस्वी, पुरुषः = मनुष्यः, परकृतनिकृतिं = अन्यकृतापमानम् कथं = केन प्रकारेण, सहते = क्षमते ।

भावार्थः परकृतापमानं नैव सहनीयम् इति अचेतनः सचेतनान् जनान् उपदिशतीव प्रतिभाति ।

विग्रहः अचेतनः - नास्ति चेतना यस्य, न विद्यते चेतना यस्य वा बहुव्रीहिः समासः ।

परकृतनिकृतिम् - परैः कृता चासौ निकृतिः ताम् - कर्मधारयः

अत्र प्रसादो गुणः पाञ्चालीरीतिः । आर्याछन्दः

नेपाली : चेतनै न भए पनि सूर्यकान्त मणिविशेष सूर्यका किरणको स्पर्श पाएर चम्कन्छ । कुनै पनि तेजस्वी पात्र अरूले गरेको अपमान कसरी सहन्थ्यो र ?

आर्याछन्दसः तृतीयः श्लोकः -

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।

प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥

अव्ययः शिशुरपि सिंहः मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु निपतति, इयं सत्त्ववतां प्रकृतिः । वयः तेजसः हेतुः न भवति खलु ।

व्याख्या :

शिशुरपि = बालोऽपि, सिंहः = मृगेन्द्रः, मदमलिनकपोलभित्तिषु = दानजलकलुषितगण्डस्थलेषु (मन्दोन्मत्तेषु), गजेषु = हस्तिषु, निपतति = आक्रामति, इयम् = एषा प्रकृतिः व्यवहृतिः, सत्त्ववताम् = वलवताम्, प्रकृतिः = स्वभावः । वयः = अवस्था, तेजसः = पराक्रमस्य, हेतुः = कारणम्, न भवति खलु = न जायते खलु ।

नेपाली : वाल्यावस्थैमा डमरु मदोन्मत्त हात्तीमाथि जाइलाग्य, यो शक्तिशालीको स्वभावै हो । उमेर तेजको कारण हुँदैन ।

विग्रहः मदमलिनकपोलभित्तिषु = मदेन मलिना (तृ.त.) ताश्च कपोलभित्तयः तासु ।

कर्मधारयः । सत्त्ववताम् = सत्त्वमस्ति येषां तेषाम् ।

अनुष्टुभिस्थिताः श्लोकाः -

प्रथमः श्लोकः - शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे-गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥

अन्वयः शैले शैले माणिक्यं न, गजे गजे मौक्तिकम् न, सर्वत्र साधवः न हि, वने वने चन्दनं न ।

व्याख्याः

शैले शैले = पर्वते पर्वते, माणिक्यम् = रत्नादि, न = नैव प्राप्यते, गजे गजे = द्विरदे-द्विरदे (प्रतिकुञ्जरम्), मौक्तिकं मोतिविशेषो न = नैव, सर्वत्र= सर्वस्मिन् स्थाने, साधवः= परोपकारिणो जनाः, न हि= नैव सम्भवाः, वने वने = प्रतिविपिनम्, चन्दनम् = मलयजम्, नैव भवतीत्यर्थः ।

भावार्थः सर्वत्र सर्वाणि वस्तूनि नैव प्राप्यन्ते इत्यर्थः ।

नेपालीः प्रत्येक पर्वतमा मणि माणिक्य पाइन्, प्रत्येक हात्तीमा मोती पाइन्, सर्वत्र सज्जन पात्र पाइन्, प्रत्येक वनमा चन्दन भेटिन्, यी सबै मौकाले मात्र भेटिन्छन् ।

अनुष्टुभि द्वितीयः श्लोकः

अधमाः धनमिच्छन्ति धनं मानञ्च मध्यमाः ।

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥

अन्वयः अधमाः धनं इच्छन्ति, मध्यमाः धनं मानं च इच्छन्ति, उत्तमाः मानं इच्छन्ति, हि मानः महतां धनं मन्यते ।

व्याख्या-

अधमाः = नीचाः जनाः, धनं= वित्तम्, इच्छन्ति = वाञ्छन्ति, मध्यमाः= तदुपरि स्थिताः जनाः, धनम् मानं = प्रतिष्ठाञ्च, इच्छन्ति, उत्तमाः= सर्वोत्कृष्टाः जनाः मानं इच्छन्ति, हि = यतः, मानः= प्रतिष्ठा महताम् उत्कृष्टानां, धनम् = वित्तम्, मन्यते= स्वीक्रियते ।

नेपाली : सामान्य व्यक्ति धन चाहन्छन्, मध्यम खालका व्यक्ति धन र मान दुवै खोज्छन् भने उत्तम व्यक्तिहरू मान मात्र खोज्छन् । वास्तवमा ठूलाबडाको धन भनेको नै मान हो ।

भावार्थः महत्ता प्रयासेन अस्माभिरपि स्वप्रतीष्ठा रक्षणीया ।

तृतीयः श्लोकः - रङ्कः करोति राजानं, राजानं रङ्कमेव च ।

धनिनं निर्धनञ्चैव, निर्धनं धनिनं विधिः ॥

अन्वयः विधिः राजानम् रङ्कः करोति, रङ्कम् च राजानम् एव,
धनिनं निर्धनम् च एव, निर्धनं धनिनं करोति ।

व्याख्या :

विधिः = दैवम् (दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः, इत्यमरः), राजानम्= नृपम्, रङ्कः= प्रजां, करोति=विदधाति, रङ्कम् च राजानम् एव, धनिनं = आद्यम्, निर्धनम्= धनरहितम् करोति, निर्धनम् जनम्, धनिनं = धनयुक्तम् करोति ।

भावार्थः सर्वं दैवाधीनम्, जीवोऽकिञ्चित्करः, अतः कथ्यते, 'बलीयसी केवलमिश्वरेच्छ' इति ।

नेपाली : दैवले राजालाई जनता, जनतालाई राजा, धनीलाई गरिब, गरिबलाई धनी बनाइदिन्छ ।

चतुर्थ श्लोकः

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।

गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥

अन्वयः प्राज्ञः अजरामरवद् विद्यां अर्थं च चिन्तयेत्, मृत्युना केशेषु गृहीत इव धर्मं आचरेत् ।

व्याख्या : - प्राज्ञः = ज्ञानवान् जनः, अजरामरवत् = अहं वृद्धो न भविष्यामि मम मरणञ्च नैव भविष्यति इत्थं विचार्य, विद्याम् = शिक्षाम्, अर्थम् = धनम्, चिन्तयेत् = अर्जयेत् । मृत्युना = कालधर्मेण, केशेषु = कचेषु गृहीत इव = आक्रान्त इव, धर्मम् = सुकृतम् आचरेत् = कुर्यात् ।

विग्रहः

प्राज्ञः- प्रकृष्टं ज्ञानं, प्रज्ञा सा अस्ति अस्य इति प्राज्ञः । अजरामरवत् - अजरश्च अमरश्च तौ इव ।

भावार्थः विद्याध्ययन-धनोपार्जनसमये वार्धक्य-मरणयोश्चिन्ता त्याज्या परन्तु व्यवहारसमये मृत्योः स्मरणं अवश्यं कर्तव्यम् ।

नेपालीः जानकार व्यक्तिले म अजर र अमर छु भनेर विद्या र धन कमाउनु, कालले मेरो टुप्पी समाइराखेको छ भन्ठानेर धर्माचरण गर्नुपर्छ ।

पञ्चमः श्लोकः

विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम् ।

पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद्धर्मस्ततः सुखम् ॥

अन्वयः विद्या विनयं ददाति, विनयात् पात्रताम् याति,

पात्रत्वात् धनम् आप्नोति धनात् धर्मः भवति ततः सुखं भवति ।

व्याख्याः

विद्या = शिक्षा, विनयम् = नम्रताम्, ददाति = प्रयच्छति, विनयात् = नम्रभावात्, पात्रताम् = भाजनताम् (सत्यात्रत्वम्), याति = प्राप्नोति, पात्रत्वात् = धनम् = वित्तम्, आप्नोति = लभते, धनात् धर्मः = पुण्यम् भवति, ततः = तत्पश्चात् सुखम् आनन्दो भवति ।

नेपाली : विद्याले नम्रता दिन्छ, नम्रताले योग्य व्यक्ति बनाउँछ, योग्य व्यक्तिले धनार्जन गर्छ, धनले धर्म र सुख प्रदान गर्दछ ।

भावार्थः विद्यैव सर्वसुखसाधनम्, येन केन विद्या ग्राहया

‘विद्यायाऽमृतमश्नुते’ इति श्रुतिवचनमपि विद्याया महत्त्वं दर्शयति ।

विग्रहः पात्रताम् - पात्रस्य भावः पात्रता ताम् ।

पात्रत्वात् - पात्रस्य भावः पात्रत्वं तस्मात् ।

षष्ठः श्लोकः

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।

एकेकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥

अन्यवः यौवनम् धनसम्पत्तिः प्रभुत्वम् अविवेकिता

एकम् एकम् अपि अनर्थाय यत्र चतुष्टयम् किमु ?

व्याख्या:

यौवनम् = तारुण्यम् , धनसम्पत्तिः = धनादयता, प्रभुत्वम् = स्वामीत्वम्, अविवेकिता = निर्दयता, एकम् एकम् अपि = पृथक् पृथगपि, अनर्थाय = अनुचिताय भवति यत्र = यस्मिन् जने, चतुष्टयम् = पूर्वोक्ताः, चत्वारः = विषयाः संयुक्ताः, किमु = किं वक्तव्यम् ।

भावार्थः वस्तुतः यौवनादय उन्मादजनका एव, अविवेकिताम्

परित्यज्य एतेषां समाजसेवायामेव सन्तुलितः सदुपयोगः करणीयः ।

विग्रहः

यौवनम् - यूनां भावः । प्रभुत्वम्- प्रभोः भावः कर्म वा ।

नेपाली : युवावस्था, धनसम्पत्ति, मुखियापन र विवेकहीनता यी एउटा-एउटा पनि अनर्थ गर्न सक्ने कुरा हुन् भने जोसँग यी चारै कुरा छन् तिनले के गर्लान् ?

सप्तमः श्लोकः - ऋणकर्ता पिता शत्रुर्माता च व्यभिचारिणी ।

भार्या रूपवती शत्रुः पुत्रशत्रुरपण्डितः ॥

अन्वयः ऋणकर्ता पिता शत्रुः, व्यभिचारिणी माता च (शत्रुः), रूपवती भार्या शत्रुः, अपण्डितः पुत्रः शत्रुः भवति ।

व्याख्या :

ऋणकर्ता = पर्युदञ्चनकर्ता, पिताः = जनकः, शत्रुः = रिपुः, व्यभिचारिणी = दुश्चरित्रा, माता = जननी, शत्रुः, रूपवती = अतीव सुन्दरी, भार्या = पत्नी, शत्रुः, अपण्डितः = अशिक्षितः (मूर्खः), पुत्रः = सुतश्च शत्रुः भवतीत्यर्थः ।

भावार्थः

शत्रुत्वस्य कारणम् अशिक्षा एव, अतः शिक्षा ग्राह्या ।

नेपाली-

ऋण लगाइदिने बुबा शत्रु हुन् भने व्यभिचारी माता, अतीव सुन्दर पत्नी र अशिक्षित सन्तति पनि शत्रु नै हुन् ।

अष्टमः श्लोकः

मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः ।

तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥

अन्वयः

वस्त्रवेष्टितः मूर्खः अपि तावत् सभायां शोभते, तावत् च मूर्खः शोभते यावत्, किञ्चित् न भाषते ।

व्याख्या : वस्त्रवेष्टितः = वासाच्छादितः, मूर्खः अपि = मूढः अपि, तावत् = तत्समयपर्यन्तम्, सभायाम् = सदसि, शोभते = विभाति, तावत् तत्कालपर्यन्तं च शोभते, यावत् = यत्कालपर्यन्तं, किञ्चित् = किमपि न भाषते = न वदति ।

भावार्थः वस्तुतः मूर्खविदुषोः परिचायकं वस्तु सुष्ठु भाषणमेव, न तु वस्त्रादिकम् । शिक्षां विना एतन्न संभवति ।

नेपालीः सुन्दर लुगामा सजिएको मूर्ख व्यक्ति त्यतिखेरसम्म सुशोभित हुन्छ जबसम्म ऊ केही बोल्दैन ।

विग्रहः वस्त्रवेष्टितः = वस्त्रैः वेष्टितः ।

अत्र सूक्ति वर्तते -

सकृत्कन्दुकपातेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।

तथा पतति मूर्खस्तु मृत्पिण्डपतनं यथा ।

नेपालीः सज्जन व्यक्ति भकुण्डो पतन भएभैं एकपटक पतन हुन्छ तुरुन्त उदछ, मूर्ख व्यक्ति माटको भाँडोभैं कहिल्यै नउठ्ने गरी पतन हुन्छ ।

नवमः श्लोकः

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥

अन्वयः

येन बालः न पाठितः (तादृशः) पिता वैरी, (तादृशी) माता शत्रुः, हंसमध्ये बकः यथा न शोभते, (तादृशः) बाल अपि सभामध्ये न शोभते ।

व्याख्या :

येन = जनेन, बालः = सन्तानः, न पाठितः = न शिक्षितः, तादृशः पिता = जनकः, वैरी = शत्रुः, यथा मात्रा च बालः पठनाय नोत्प्रेरितः तादृशी माता, शत्रुः = रिपुः, मन्यते हंसमध्ये = मरालमध्ये, बकः = पक्षिविशेषः, यथा = येन प्रकरेण, न शोभते = न विभाति (तादृशः मातृपितृभ्यामपाठितः), बालः अपि सभामध्ये = विदुषां समवाये, न शोभते ।

भावार्थः

मातृपितृभ्यां सन्तानमूर्खत्वस्य कारणं नैव भवितव्यम्,

सन्तानाय सामयिकी शिक्षा अवश्यं दातव्या ।

नेपालीः जुन पिता माताले सन्तानलाई शिक्षा दिलाएनन् ती शत्रु वा वैरी हुन् हाँसको बथानमा बकुल्लो न सुहाएभैं त्यस सन्तानले शोभा पाउँदैन ।

दशमः श्लोकः

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

अन्वयः काव्यशास्त्रविनोदेन धीमतां कालः गच्छति, व्यसनेन, द्रिाया कलहेन वा मूर्खाणां कालः गच्छति ।

व्याख्या :

धीमताम् = विदुषाम्, कालः = समयः, काव्यशास्त्रविनोदेन = साहित्य-व्याकरण-पुराण-तर्कशास्त्रादि चिन्तनेन, गच्छति - याति - व्यतीतो भवति, मूर्खाणाम् = मूढानाम्

व्यसनेन = दुश्चिन्तनेन, निद्रया = स्वापेन कलहेन = विग्रहेण वा कालो गच्छति = यातीत्यर्थः ।

भावार्थः 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' इति नीतिः, अतोऽस्माभिरपि विदुषाम् व्यवहारोऽवलम्बनीयः ।

विग्रहः काव्यशास्त्रविनोदेन = काव्यं च शास्त्रं च तत्र विनोदः तेन ।

नेपाली : विद्वान्हरूको समय काव्य र शास्त्रादिको चर्चा र छलफलबाट बित्ने गर्छ भने मूर्खहरूको समय चाहिँ गलत चिन्तन, भगडा र सुतेर बित्ने गर्छ ।

एकादश श्लोकः

न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।

व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा ॥

अन्वयः कश्चित् कस्यचित् मित्रम् न, कश्चित् कस्यचित् रिपुः न, व्यवहारेण मित्राणि तथा रिपवः जायन्ते ।

व्याख्या :

कश्चित् = जनः, कस्यचित् = जनस्य, मित्रम् = सखा, न कश्चित् कस्यचित् जनस्य, रिपुः = शत्रुश्च, न = नैव भवति । व्यवहारेण = विवादेन (दैनिक क्रियाकलापेन)
मित्राणि = सुहृद् सखायो वा तथा = तेनैव प्रकारेण, रिपवः = शत्रवः दुर्द्वन्दो वा जायन्ते = समुत्पद्यन्ते ।

भावार्थः व्यवहार एव शत्रुमित्रयोः कारणम् अतः व्यवहारः स्वच्छः करणीयः ।

नेपाली : वास्तवमा कोही कसैको मित्र वा शत्रु हुँदैन, शत्रु-मित्र व्यवहारबाट बन्ने विषय हो । त्यसैले व्यवहार राम्रो गर्नुपर्छ कोही शत्रु बन्दैन ।

द्वादश श्लोकः

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।

अन्वयः

अयम् निजः परः वा इति लघुचेतसां गणना भवति,

उदारचरितानाम् तु वसुधैव कुटुम्बकम् मन्यते इत्यर्थः ।

व्याख्या :

अयम् = समीपस्थो जनः, निजः = स्वकीयः, परः = अन्यः अनात्मीयः वा, इति = इत्थं, गणना = व्यवहारः, लघुचेतसाम् = स्वल्पमनसां भवति, उदारचरितानां तु = महात्मानां तु वसुधा एव = पृथ्वी एव कुटुम्बकम् = बन्धुत्वम् मन्यते ।

नेपाली : सानो चित्तले तेरो मेरो छुट्याउँछ । फराकिलो मनवालाले पृथ्वीलाई नै आफ्नो मान्छ ।

भावार्थः विभाजनं अनुचितम्, विश्वबन्धुत्वस्य भावना एव समुचिता ।

त्रयोदशः श्लोकः

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यालङ्कृतोऽपि वा

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥

अन्वयः विद्ययाऽलंकृतः अपि वा दुर्जनः परिहर्तव्यः ।

मणिना भूषितः सर्पः असौ किं भयङ्करः न ?

व्याख्या :

विद्ययाऽलंकृतः = शिक्षया भूषितोऽपि वा 'वा' इत्यनेन विद्ययाऽनलंकृतोऽपि इति बुध्यते, दुर्जनः = दुष्टपुरुषः, परिहर्तव्यः = परित्यक्तव्यः, मणिना = रत्नविशेषेण, भूषितः = अलङ्कृतः, असौ सर्पः = भुजगः, किं भयङ्करः त्रासजनकः न ? अपि तु त्रासजनकः एव भवतीति ।

भावार्थः येन केनापि सह दुष्टता नैव करणीया, दुष्टपुरुषः जनैः सर्पवत् मन्यते ।

विग्रहः भयङ्करः-भयम् करोतीति ।

नेपाली : पढेकै भए पनि दुष्ट त्याज्य नै हुन्छ, मणि भएकै भए पनि सर्प डरलाग्दो नै हुन्छ ।

चतुर्दशः श्लोकः

मनस्यन्यद् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम् ।

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥

अन्वयः दुरात्मनाम् मनसि अन्यत् वचसि अन्यत् कर्मणि अन्यत् प्राप्यते, महात्मनाम् मनसि एकम् वचसि एकम् कर्मणि एकम् प्राप्यते ।

नेपाली : दुष्टहरूको मनमा अर्कै बोलीमा अर्कै र कर्ममा अर्कै कुरा हुन्छ भने सज्जनको मनमा, बोलीमा र कर्ममा एउटै कुरा हुने गर्छ ।

व्याख्या :

दुरात्मनाम् = दुष्टपुरुषाणाम्, मनसि = चित्ते अन्यत्, वचनाद् भिन्नम्, वचसि = वचने, अन्यत् = यन्मनसि वर्तते तद्भिन्नम् कर्मणि = कार्ये, अन्यत् = मनसि कर्मणि च यद्वर्तते तद्भिन्नम् प्राप्यते, महात्मनाम् = उदारचरितानाम्, मनसि = चित्ते, एकम् = यद्वचसि वर्तते तदेव, वचसि = वचने, एकम् = यन्मनसि वर्तते तदेव, कर्मणि = कार्ये, एकम् = मनसि वचसि च यद्वर्तते तदेव कर्मणि प्राप्यते ।

भावार्थः सतामिव यन्मनसा कलयते तदेव वचसा वक्तव्यम्, यदुच्यते तदेव कर्मणा कार्यम् ।

विग्रहः दुरात्मनाम् = दुष्ट आत्मा येषां तेषाम् । महात्मनाम् महान् आत्मा येषां तेषाम् ।

पञ्चदशः श्लोकः

परोपदेशे पाण्डित्यम् सर्वेषां सुकरं नृणाम्

कर्म स्वीयमनुष्ठानं कस्यचित्तु महात्मनाम् ॥

अन्वयः सर्वेषाम् नृणाम् परोपदेशे पाण्डित्यम् सुकरम्, तु धर्मे स्वीयम् अनुष्ठानम् कस्यचित् महात्मनः ।

व्याख्या:

सर्वेषाम् = सकलानाम्, नृणाम् = मनुष्याणाम् परोपदेशे = अन्यनिर्देशे (अर्थात् इत्थं कुरु इत्थं मा कुरु इत्यादि निर्देशे), पाण्डित्यम् = विज्ञत्वम् सुकरम् = सारल्यम्,

तु = किन्तु, धर्मे = सत्कर्मणि, स्वीयमनुष्ठानम् = स्वसंलग्नता, कस्यचित् = स्वल्पस्य, महात्मनः = उदार चरितस्य, एव भवति ।

भावार्थः अन्यः यद् वा तद्वा करोतु, स्वात्मना सुकर्म करणीयम् ।

विग्रहः

परोपदेशे - परेषाम् उपदेशः तास्मिन् । पाण्डित्यम् - पण्डितस्य भावः कर्म वा ।

महात्मनः महान् आत्मा यस्य तस्य ।

नेपाली : अरूलाई उपदेश दिन सजिलो हुने गर्छ, त्यही कुरा आफूले आचरण गर्न गाह्रो छ ।

षोडशः श्लोकः

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ॥

अन्वयः लोके यस्य अर्थाः तस्य मित्राणि, यस्य अर्थाः तस्य बान्धवाः, यस्य अर्थाः स पुमान्, हि यस्य अर्थाः स पण्डितः ।

व्याख्या :

लोके = जगति, यस्य = जनस्य अर्थाः = रूपयकाणि, तस्य = जनस्य

मित्राणि = सुहृदः, यस्य = जनस्य, अर्थाः = द्रव्यादयः, तस्य बान्धवाः = स्वजनाः यस्य अर्थाः, स = तादृशः पुरुषः, पुमान्, हि = यतः, यस्य अर्थाः सः, पण्डितः = विज्ञो भवति ।

भावार्थः अन्यत् सर्वं वस्तु धनाधीनम्, धनं विद्याधीनम् ।

नेपाली : यस लोकमा जोसँग पैसा छ त्यसैका मित्र हुन्छन्, बन्धुबान्धव हुन्छन्, त्यही मानिस मानिन्छ र त्यही पण्डित वा जान्ने बुझ्ने र समाजको ठूलो-बडो मानिन्छ ।

सप्तदश श्लोकः

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च

कर्म आरभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥

अन्वयः मित्रम् अमित्रम् कुरुते, मित्रं द्वेष्टि, हिनस्ति च,

दुष्टं कर्म च आरभते, तम् मूढचेतसम् आहुः ।

व्याख्या :

मित्रम् = सुहृदम्, अमित्रम् = दुहृदम्, कुरुते = विदधाति, मित्रम् = सखायम्

द्वेष्टि = द्वेषं च करोति, हिनस्ति = छिनत्ति च दुष्टम् = दुष्कृतम् कर्म = कार्यम्

आरभते = उपक्रमते, तम् = तादृशं जनं, मूढचेतसम् = दुरात्मानम् आहुः = कथयन्ति, जनाः इत्यर्थः ।

विग्रहः मूढं चेतः यस्य तम् ।

नेपाली : जो मित्रलाई अमित्र बनाउँछ, मित्रसँग द्वेष गर्छ र मित्रको नोक्सान गर्छ एवं मित्रसँग दुष्टता गर्न सुरु गर्छ त्यसलाई दुष्ट भन्दछन् ।

अष्टदशः श्लोकः

सुवर्णपुष्पां पृथ्वीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

अन्वयः

शूरः, कृतविद्यः, यः च सेवितुम् जानाति, त्रयः पुरुषाः सुवर्णपुष्पाम् पृथ्वीं चिन्वन्ति ।

व्याख्याः

शूरः = वीरः, कृतविद्यः = प्राप्तविद्यः, यश्च = जनः सेवितुं = शुश्रूषां कर्तुम्
जानाति = वेत्ति, त्रयः पुरुषाः = त्रयः पुमांसः, सुवर्णपुष्पाम् = कनककुसुमाम् इव पृथ्वीम्
= धरणीम्, चिन्वन्ति = प्राप्नुवन्ति ।

नेपाली : जो पढेलेखेको छ, जोसँग साहस र हिम्मत छ, जोसँग सेवाको भावना छ त्यस्ता तीन
खाले मानिसले पृथ्वीरूपी लहराका सुवर्णरूपी फूलहरू टिप्न सक्छन् ।

भावार्थः स्वर्णमयीं वसुधां प्राप्त्यर्थं पुरुषत्रये कतमः भवेयम् इति सर्वैः ध्यातव्यः ।

विग्रहः

कृतविद्यः = कृता विद्या येन सः ।

सुवर्णपुष्पाम् = सुवर्णस्य पुष्पाणि यस्यां सा ताम् ।

एकोनविंशति श्लोकः

सुलभाः पुरुषाः राजन् सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥

अन्वयः हे राजन्, सततम् प्रियवादिनः पुरुषाः सुलभाः, तु अप्रियस्य पथ्यस्य वक्ता श्रोता च
दुर्लभः भवति ।

व्याख्याः

हे राजन्, सततम् = निरन्तरम्, प्रियवादिनः = मधुरभाषिणः, पुरुषाः = जनाः, सुलभाः
= सुप्राप्याः, तु = किन्तु अप्रियस्य = अमधुरस्य, पथ्यस्य = हितकरस्य, वक्ता =
वाचकः, श्रोता = श्रवणकर्ता च, दुर्लभः = दुःखेन एव लब्धुं शक्यः ।

भावार्थः अस्माभिः पथ्यं चेत् अप्रियमपि श्रोतव्यम्, अप्रियमपि उपदेशवचनं हितकारि चेत्
ग्राह्यम् । हितकारि मनोहारि च वचनं दुर्लभम् भवति ।

नेपाली : हे महाराज, सधैं मीठो बोल्ने व्यक्ति भेटिन्छन् तर नमीठो र हितकारी बोल्ने र सुन्ने
भेटिन मुस्किल पर्छ ।

विग्रहः

प्रियवादिनः = प्रियं वदन्तीति । अप्रियस्य = न प्रियः इति अप्रियः तस्य ।

सुलभाः = सुखेन लभ्यन्ते इति सुलभाः । दुर्लभः = दुःखेन लभ्यते इति दुर्लभः ।

इन्द्रवज्रायाम्-

सर्वौषधीनाममृतं प्रधानम्

सर्वेषु सौख्येष्वशनं प्रधानम् ।

सर्वेन्द्रियाणां नयनं प्रधानम्

सर्वेषु गात्रेषु शिरः प्रधानम् ॥

अन्वयः सर्वौषधीनाम् अमृतम्, प्रधानम्, सर्वेषु सौख्येषु अशनम् प्रधानम्, सर्वेन्द्रियाणां नयनम्
प्रधानम्, सर्वेषु गात्रेषु शिरः प्रधानम् भवतीत्यर्थः ।

व्याख्याः

सर्वौषधीनाम् = समस्त भेषजानाम्, अमृतम् = पीयूषम्, प्रधानम् = मुख्यम्,

धाराधरः = मेघः, आत्महेतोः = स्वकारणेन, न वर्षति = नैव वृष्टिः करोति, सताम् = सज्जनानाम् विभूतयः = सम्पदः, परोपकाराय = अन्यजनहिताय भवन्तीत्यर्थः ।

भावार्थः अस्माभिरपि यथाशक्तिः परोपकारः करणीयः ।

विग्रहः

धाराधरः = धाराया धरः । नात्महेतोः = आत्मनः हेतुः, नआत्म हेतुः तस्य

परोपकारस्य = परेषां उपकारः तस्मै ।

नेपाली : नदी आफै पानी पिउँदैनन्, रुखले फल आफै खाँदैनन्, मेघले आफ्ना लागि वर्षेको होइन । सज्जनहरूको सबै कुरा परोपकार गर्नका लागि हो ।

अपरः श्लोकः

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः

नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥

अन्वयः-फलोद्गमैः तरवः नम्राः भवन्ति, घनाः नवाम्बुभिः दूरविलम्बिनः (भवन्ति), सत्पुरुषाः समृद्धिभिः अनुद्धताः (भवन्ति) । एषः परोपकारिणां स्वभाव एव ।

व्याख्या :- फलोद्गमैः=फलोत्पत्तिभिः, तरवः=वृक्षाः, नम्राः=आनताः, भवन्ति, घनाः= मेघाः, नवाम्बुभिः=प्रथमवर्षारम्भैः, दूरविलम्बिनः=भूतलसमीपे लम्बमानाः, भवन्ति, सत्पुरुषाः=सुजनाः, समृद्धिभिः=ऐश्वर्यातिशयैः, अनुद्गताः= विनीताः, भवन्ति, एषः= अयम् परोपकारिणः= परहितकारिणाम् स्वभाव एव = प्रकृतिरेव भवतीत्यर्थः ।

भावार्थः अस्माभिरपि श्लोकानुसरणं करणीयम् । फलवन्तो वृक्षाः, जलपूर्णाः मेघाः, ऐश्वर्यशालिनः साधवः, परोपकारिणश्च जनाः सदा नम्राः भवन्तीत्यर्थः ।

विग्रहः फलोद्गमैः-फलानाम् उद्गमः तैः । नवाम्बुभिः- नवानि च तानि अम्बूनि तैः ।

अनुद्धताः-न उद्धताः इति अनुद्धताः ।

नेपाली :-फलले भरिएपछि वृक्ष भुक्छन्, बादल नयाँ पानी भरिएपछि पृथ्वीतिर भुन्डिन्छ, सज्जनहरू सम्पन्न भएपछि विनम्र बन्छन् । यो सबै अरूको भलाइ चाहनेहरूको स्वभावै हो, कुनै अनौठो विषय होइन ।

७) वसन्ततिलकायाम्-

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यम्

मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिम्

सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

अन्वयः -धियः जाड्यम् हरति, वाचि सत्यं सिञ्चति, मानोन्नतिम् दिशति, पापम् अपाकरोति, चेतः प्रसादयति, दिक्षु कीर्तिम् तनोति, सत्सङ्गतिः पुंसाम् किं न करोति कथय ।

व्याख्या- धियः=मनीषायाः(बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः, इत्यमरः), जाड्यम्=मान्धम्, हरति = दूरीकरोति, वाचि=वचने, सत्यम् =तथ्यम्, सिञ्चति=संमिलति, मानोन्नतिम्=प्रतिष्ठावृद्धिम्, दिशति=प्रयच्छति, पापम्=कल्मषम्, अपाकरोति=हरति, चेतः=मनः, प्रसादयति=निर्मलीकरोति, दिक्षु=सर्वत्र, कीर्तिम्=यशः, तनोति=विस्तारयति, सत्सङ्गतिः=सज्जनसङ्गः पुंसाम्=जनानाम्, किं न करोति =किं न विदधाति, कथय=भण । भावार्थः सर्वकार्यसम्पादानशीलः सतां सङ्गोऽस्माभिरपि अवश्यं करणीयः ।

विग्रहः जाड्यम् -जडस्य भावः कर्म वा । मानोन्नतिम्-मानस्य उन्नतिम् ।

सत्सङ्गतिः -सताम् संगतिः ।

नेपाली : बुद्धिको जडता हटाइदिन्छ । वचनमा सत्यता भरिदिन्छ । समाजमा मान र प्रतिष्ठा बढाइदिन्छ । पाप हटाइदिन्छ । चित्त प्रसन्न बनाइदिन्छ । सज्जनको संगतले मानिसको कुन चाहिं काम गर्दैन, लौ भन त ?

अपरः श्लोकः

पापान्निवारयति योजयते हिताय

गूह्यं निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।

आपदगतं च न जहाति ददाति काले

सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥

अन्वयः पापात् निवारयति, हिताय योजयते, गूह्यम् निगूहति, गुणान् प्रकटीकरोति, आपदगतं न जहाति, काले ददाति, सन्तः इदं सन्मित्रलक्षणम् प्रवदन्ति ।

व्याख्याः पापात् = दुरितात्, निवारयति = अपाकरोति, हिताय = कल्याणाय, योजयते = संयोजयति, गूह्यम् = रहस्यम् निगूहति = उद्घाटयति गुणान् = दयादाक्षिण्यादीन्, प्रकटीकरोति = प्रचारयति, आपदगतम् = विपदवस्थाप्राप्तम्, न जहाति = न त्यजति, काले = समये, ददाति = यच्छति, सन्तः = साधवः, इदम् = श्लोको व्यक्तम् सन्मित्रलक्षणम् = सन्मित्रचिन्हम्, प्रवदन्ति = कथयन्ति ।

भावार्थः अस्माभिरपि एतादृशी मित्रता कार्या ।

विग्रहः प्रकटीकरोति - अप्रकटं प्रकटं यथा संपद्यते तथा करोति ।

नेपाली : दुष्कर्मबाट जोगाउँछ, हितकारी काममा लगाउँछ, रहस्योद्घाट गरिदिन्छ । गुणहरूको चर्चा गरिदिन्छ । आपत् परेका बेलामा साथ छोड्दैन । परेको बेलामा मद्दत गर्छ -जानकारहरू यी सबैलाई असल मित्रका लक्षण बताउँछन् ।

तृतीयः श्लोकः

निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

अन्वयः नीतिनिपुणाः यदि निन्दन्तु वा स्तुवन्तु, लक्ष्मीः समाविशतु वा यथेष्टम् गच्छतु, अद्यैव मरणम् अस्तु वा युगान्तरे धीरा न्याय्यात् पथः पदं न प्रविचलन्ति ।

नेपाली : नीति जान्नेले निन्दा गरून् कि स्तुति गरून्, लक्ष्मी आऊन् कि जाऊन्, आजै मरौं कि अर्कै युगमा मरौं - सज्जनहरू उचित मार्गबाट अलिकति पनि पछि हट्दैनन् ।

व्याख्या: नीतिनिपुणाः = नीतिज्ञाः, निन्दन्तु = गर्हन्तु, यदि वा स्तुवन्तु = नुवन्तु, लक्ष्मीः = श्रीः समाविशतु = गृहं प्रविशतु, वा = अथवा, यथेष्टम् = इच्छानुसारम्, गच्छतु = यातु, अद्य एव = एतद्दिने, युगान्तरे = अन्यस्मिन् युगे वा, मरणम् = निधनम् अस्तु = भवतु धीराः = सज्जनाः, न्याय्यात् = उपयुक्तात् पथः = मार्गात् पदम् = चरणम् न प्रविचलन्ति = विचलिताः न भवन्ति, इत्यर्थः ।

भावार्थः 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' इत्युच्यते । अतोऽस्माभिरपि स एव मार्गोऽवलम्बनीयः येन मार्गेण धीराश्चलन्ति ।

विग्रहः नीतिनिपुणाः - नीतौ निपुणाः । यथेष्टम् - इष्टम् अनतिक्रम्य ।

मालिनी छन्दसि

स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी

दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी ।

विधुरपि विधियोगाद् ग्रस्यते राहुणाऽसौ

लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः ॥

अन्वयः स गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी, दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी, असौ विधुः अपि विधियोगात् राहुणा ग्रस्यते, हि ललाटे लिखितम् प्रोज्झितुं कः समर्थः ?

व्याख्या: सः = प्रसिद्धश्चन्द्रः, गगनविहारी = आकाशचारी, कल्मषध्वंसकारी =

अन्धकारनाशकः, दशशतकरधारी = सहस्र किरण युक्तः, ज्योतिषां मध्यचारी =

नक्षत्रमध्यविहारी, असौ विधुः अपि = पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टो चन्द्रोऽपि,

विधियोगात् = दैवसंयोगात्, राहुणा = तमसा, ग्रस्यते = गृह्यते, हि = निश्चयेन,

ललाटे = भाले, लिखितम् = लिपिबद्धम् प्रोज्झितुम् = दूरीकर्तुम् कः = जनः,

समर्थः = शक्तः, अर्थात् न कोऽपि समर्थो भवति ।

भावार्थः यद्यपि सर्वं दैवाधीनम् तद् यदिच्छति तदेव भवति । परन्तु दैवं आलस्यञ्च परत्यज्य आत्मोन्नत्यै यत्नस्तु करणीय एव ।

विग्रहः

गगनविहारी = गगने विहरतीति । कल्मषध्वंसकारी = कल्मषस्य ध्वंसं करोतीति ।

दशशतकरधारी = दशशत (सहस्र) - करान् धारयतीति । मध्यचारी = मध्ये चरतीति ।

विधियोगात् = विधेः योगः तस्मात् ।

नेपाली : त्यो आकाशमा विहार गर्ने, अन्धकार ध्वंस गर्ने दशसय (हजारौं) किरण भएको ज्योतिहरूको बीचमा रमाइलो गर्ने त्यस्तो प्रसिद्ध चन्द्र पनि दैवसंयोगले राहुबाट ग्रस्त बन्छ (ग्रहण लाग्छ) । त्यसैले निधारमा लेखिएको कुरा भेट्न मेटउन को समर्थ छ र ?

मालिन्या द्वितीयः श्लोकः

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके

जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रैः ।

इति महति विरोधे वर्तमाने समाने
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥

अन्वयः

नरपतिहितकर्ता (कार्यकर्ता) लोके द्वेष्यताम् याति, जनपदहितकर्ता (कार्यकर्ता) पार्थिवेन्द्रैः त्यज्यते, इति महति समाने विरोधे वर्तमाने नृपति जनपदानाम् समानः कार्यकर्ता दुर्लभः ।

व्याख्या-

नरपतिहितकर्ता = भूप्रियकारकः, लोके = समाजे, द्वेष्यताम् = अक्षिगतम् याति = गच्छति, जनपदहितकर्ता = लोकप्रियकारकः, पार्थिवेन्द्रैः = भूपैः, त्यज्यते = मुच्यते, इति = इत्थं, समाने = तुल्ये, महति = विपुले, विरोधे = विप्रतिषेधे, वर्तमाने = उपस्थिते सति, नृपति-जनपदानाम् = द्वयोः भूपसमाजयोः, समानः = तुल्यः, कार्यकर्ता = कर्मकरः, दुर्लभः = दुष्प्रापः ।

भावार्थः

शासक-शासितयोः समानतया प्रियपात्रं भवितुं नैव शक्यते । सर्वैरपि लोकप्रियो भवितुं प्रयासः करणीयः ।

विग्रहः

नरपतिहितकर्ता = नराणां पतिः नरपतिः तस्य हितं करोतीति ।

द्वेष्यताम् = द्वेष्यस्य भावः कर्म वा ताम् जनपदहितकर्ता = जनपदस्य हितं करोतीति ।

पार्थिवेन्द्रैः = पृथिव्याः अयम् तेषां इन्द्रः तैः नृपतिजनपदानाम् = नृपतिश्च जनपदश्च तेषाम् । दुर्लभः = दुःखेन लब्धुं शक्यः ।

नेपाली : शासकवर्गको-हित गर्ने व्यक्ति लोक-समाजमा आँखी बन्छ । लोक-समाजको हितकारी व्यक्तिलाई शासक वर्गले राम्रो मान्दैन । यस प्रकारको परस्पर समान विरोध हुने परिस्थितिमा दुबैको समानरूपले काम गर्न सक्ने कार्यकर्ता पाउन निकै मुस्किल छ ।

मन्दाक्रान्तायाम्

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धम्

छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुदण्डम् ।

दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः काञ्चनं कान्तवर्णम्

प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम् ॥

अन्वयः चन्दनम् पुनरपि पुनः घृष्टम् घृष्टम् चारुगन्धम्, इक्षुदण्डम् पुनरपि पुनः छिन्नम् छिन्नम् स्वादु च, काञ्चनम् पुनरपि पुनः दग्धम् दग्धम् कान्तवर्णम्, उत्तमानाम् प्रकृतिः प्राणान्तेऽपि विकृतिः न जायते ।

व्याख्या

चन्दनम् = श्रीखण्डम्, पुनरपि पुनः = बारम्बारम्, घृष्टम् = घृष्टम् घर्षणादपि, चारुगन्धम् = रुचिरगन्धम् भवति, इक्षुदण्डम् = रसालम् पुनरपि पुनः = असकृत्

छिन्नं छिन्नम् = भिन्नम् भिन्नम् स्वादु = मधुरमेव, काञ्चनम् = स्वर्णम्
पुनरपि पुनः दग्धम् दग्धम् = प्लुष्टम् प्लुष्टम् कान्तवर्णम् = सुन्दरवर्णम् भवति ।
उत्तमानाम् = महात्मनाम्, प्रकृतिः = स्वभावः, प्राणान्तेऽपि = देहान्तेऽपि, मृतेऽपि
विकृतिः = विकारः, न जायते = न भवति ।

विग्रहः

चारुगन्धम् - चारु गन्धः यस्य तत् । कान्तवर्णम् - कान्तः वर्णः यस्य तत् । प्राणान्ते =
प्राणस्य अन्तः तस्मिन् ।

नेपाली : चन्दन जतिजति घोट्यो त्यति त्यति मीठो सुवास दिन्छ । ऊखु जति पेल्यो त्यति
मधुर स्वाद दिन्छ । जति जति आगामा पेल्यो सुन त्यति नै मधुर वर्णको देखिन्छ । वास्तवमा
प्राणान्तमा पनि उत्कृष्ट पात्रको स्वभावमा विकार देखा पर्दैन ।

द्वितीयः श्लोकः

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्जल्पको वातुलो वा
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः॥
धृष्टः पार्श्वे वसति च सदा दूरतश्चाप्रगल्भः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥

अन्वयः

मौनात् मूकः प्रवचनपटुः जल्पकः वातुलः वा क्षान्त्या भीरुः यदि न सहते नाभिजातः
सदा पार्श्वे वसति धृष्टः सदा दूरतश्चः अप्रगल्भः सेवाधर्मः योगिनाम् अपि अगम्यः
परमगहनः ।

व्याख्याः

मौनात् = अभाषणात्, मूकः = अवाक्, प्रवचनपटुः = वाक्चतुरः, जल्पकः = वाचालः,
वातुलः = वाचाट्, वा = अथवा, क्षान्त्या = सहनेन, भीरुः = त्रस्तः, यदि न सहते =
सहिष्णुः न भवति चेत्, प्रायशः = बहुधा, नाभिजातः = अकुलीनः, सदा पार्श्वे =
सदा समीपे, वसति = स्थिते सति, धृष्टः = धृष्णक् (हेपाहा), सदा दूरतश्चः = असमीपश्च,
अप्रगल्भः = अशालीनः (प्रतिभाहीनः), सेवाधर्मः = सेवककर्म, योगिनाम् अपि = कर्मसु
कौशलानामपि, अगम्यः = अप्राप्यः, परमगहनः = अत्यन्तगभीरः वर्तते ।
विग्रहः

सेवाधर्मः = सेवायाः धर्मः । योगिनाम् = योगः अस्ति येषां तेषाम् । अगम्यः = गन्तुं
अशक्यः (ये गत्यर्थाः ते ज्ञानार्थकाः) ।

नेपाली : मौन (चुपचाप) बस्दा लाटो, बोल्न खोज्ने बकबक गर्ने, सहन गर्दा डरपोक वा
डरछेरुवा, सहन नगर्दा कमसल कुल खानदानमा जन्मेको, छेउमा बस्दा हेपाहा, टाढा बस्दा
शालीन व्यवहार नजान्ने यसरी एउटा सेवक पात्रले कहिल्यै जस नपाउने योगीहरूको ज्ञान
पटलमा पनि पर्न नसक्ने मार्ग रोजेको हुन्छ । त्यसैले सेवक बन्न निकै कठिन छ ।

शिखरिण्याम्

यदा किञ्चिदज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवम्

तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।

यदा किञ्चित् किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतम्

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥

अन्वयः

अहम् यदा किञ्चिदज्ञः द्विप इव महान्धः समभवम् तदा, सर्वज्ञः अस्मि इति मम मनः
अवलिप्तम् यदा बुधजनसकाशात् किञ्चित् किञ्चित् अवगतम् तदा मूर्खः अस्मि इति
ज्वर इव, मे मदः व्यपगतः ।

व्याख्या

अहम् = वक्तुजनः, यदा = यस्मिन् समये, किञ्चिदज्ञः = ईषद् ज्ञानवान् अभवम्
द्विप इव = द्विरद इव, मोहान्धः = दर्पान्धः, समभवम् = अभवम् तदा सर्वज्ञः = तत्समये
सर्वज्ञः, अस्मि = अहं सर्ववेत्ता, इति = इत्थं मम = वक्तुः, मनः = चेतः, अवलिप्तम् =
अहङ्कारपूर्णम् अभवत्, यदा = यत्समये, बुधजनसकाशात् = विज्ञजनसंगात् किञ्चित्
किञ्चित् = ईषत् ईषत् (स्वल्पम्), अवगतम् = अवबुद्धम् तदा = तत्समये, मूर्खः = मूढः
अर्थात् इतः पूर्वम् अहम् मूर्ख आसम् इति मे मदः, अहङ्कारः, ज्वर इव = जूर्ति इव
(ज्वरनामकः रोगविशेष इव), व्यपगतः = दूरीभूतः - पलायितः) इत्यर्थः ।

विग्रहः

किञ्चिदज्ञः - किञ्चित् जानातीति । द्विपः - द्वाभ्यां पिबतीति । मदान्धः - मदेन अन्धः ।
सर्वज्ञः - सर्वं जानातीति । बुधजनसकाशात् - बुधाश्च ते जनाः तेषां सकाशः तस्मात् ।

नेपाली- म जब केही जान्न थालें हात्ती भैं मदले अन्धो हुन पुगैं । त्यस बेला 'म सर्वज्ञ
भएँछु' यस अभिमानले मेरो मन भरिएछ । जब जान्ने व्यक्तिहरू सँगको बसउठले
(सङ्गतले) मैले केही बुझें त्यति बेला म पहिले त मूर्ख पो रहँछु नि भन्ने ठानेपछि मेरो
घमण्ड ज्वरो शरीर छोडेर भागेभैं भाग्यो ।

शार्दूलविक्रीडिते

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो

नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ ।

व्याधिर्भेषजसंग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषम्

सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥

अन्वयः हुतभुक् जलेन वारयितुं शक्यः । सूर्यातपः छत्रेण वारयितुं शक्यः । समदः नागेन्द्रः
निशिताङ्कुशेन वारयितुं शक्यः । गोगर्दभौ दण्डेन वारयितुं शक्यो । भेषजसंग्रहै व्याधिः च

वारयितुं शक्यः । विविधैः मन्त्रप्रयोगैः विषम् वारयितुं शक्यम् । सर्वस्य औषधम् शास्त्रविहितं अस्ति । मूर्खस्य औषधं नास्ति ।

व्याख्या:

हुतभुक् = अग्निः, जलेन = पयसा, वारयितुम् = प्रतिरोद्धुम्, शक्यः - शक्यते, सूर्यातपः = रवितेजः, छत्रेण = आतपत्रेण वारयितुं शक्यः, समदः = दर्पान्धः नागेन्द्रः = द्विपः, निशिताङ्कुशेन = तेजिताङ्कुशेन, वारयितुं शक्यः, गोगर्दभौ = वृषभ-रासभौ, दण्डेन = लगुडेन, वारयितुं शक्यौ । भेषजसंग्रहैः = औषधसंकलनेन, व्याधिः = रोगः, वारयितुं शक्यः, विविधैः = बहुविधैः, मन्त्रप्रयोगैः = गुप्तवादादि-उपायैः, विषम् = गरलम्, वारयितुं शक्यम्, सर्वस्य = समग्रस्य औषधम् = भेषजम्, शास्त्रविहितम् = शास्त्रनिर्मितम्, अस्ति = वर्तते, मूर्खस्य = मूढस्य, औषधम्, नास्ति = न वर्तते ।

विग्रहः

हुतभुक् - हुतं भुङ्क्ते इति । सूर्यातपः - सूर्यस्य आतपः ।
निशिताङ्कुशेन - निशितश्चासौ अङ्कुशश्च तेन । समदः - मदेन सह वर्तते इति ।
गोगर्दभौ - गौश्च गर्दभश्च । भेषजसंग्रहैः - भेषजानां संग्रहः तैः ।
मन्त्रप्रयोगैः - मन्त्राणाम् प्रयोगः तैः । शास्त्रविहितम् - शास्त्रेण विहितम् ।

नेपाली : आगालाई पानीले नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । छाताले सूर्यको तातो रोक्न सकिन्छ । तीखो अंकुशले उन्मत्त हात्ती नियन्त्रणमा आउँछ । लौराले गाई र गधाजस्ता जनावर नियन्त्रण गरिन्छन् । औषधी जोरजाम गरेर रोग नियन्त्रण गरिन्छ । विभिन्न प्रकारका मन्त्रहरूको प्रयोगबाट विषको प्रभाव नियन्त्रण गरिन्छ । सबैको औषधी शास्त्रले विधान गरिदिएको छ, मूर्खको औषधी चाहिँ छैन ।

अपरः श्लोकः

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम्
विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परादेवता
विद्या राजसु पूज्यते न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ॥

अन्वयः नरस्य अधिकम् रूपम् विद्या नाम, विद्या प्रच्छन्नगुप्तम् धनम्, भोगकरी यशः सुखकरी विद्या, गुरुणाम् गुरुः विद्या, विदेशगमने बन्धुजनः विद्या, परादेवता विद्या, विद्या राजसु पूज्यते तु धनम् न (पूज्यते) विद्याविहीनः पशुः ।

व्याख्या

नरस्य = मनुष्यस्य, अधिकम् = विशिष्टम्, रूपम् = स्वरूपम्, विद्या नाम = शिक्षा एव, प्रच्छन्नगुप्तम् = अन्तर्गुप्तम् धनम् पणादि विद्या एव, भोगकरी = भुक्तिदायिनी सुखकरी = आनन्दप्रदा, यशः = कीर्तिदायिनी, विद्या एव गुरुणाम् = अध्यापकानाम्

गुरुः = अध्यापकः, विद्या एव विदेशगमने = दूरदेशगमने बन्धुजनः = स्वजनः, विद्या
 परा = उत्कृष्ट देवता = वाणीरूपा विद्या राजसु = शासकेषु पूज्यते = अर्च्यते तु = किन्तु
 धनम् = द्रव्यादि न पूज्यते, विद्याविहीनः = विद्यारहितः जनः, पशुः = अजादिवत्
 भवतीत्यर्थः ।

विग्रहः भोगकरी - भोगं करोतीति । सुखकरी - सुखं करोतीति । विदेशगमने - विदेशानाम्
 गमनम् । बन्धुजनः - बध्नाति स्नेहादिना इति बन्धुः, स चासौ जनः ।
 विद्याविहीन - विशेषेण हीनः विहीनः विद्यया विहीनः ।

नेपाली : विद्या मनुष्यको अन्यन्त सुन्दर रूप हो । लुकाएको गुप्तधनसरह कसैले मेदून खोस्न
 नसक्ने कुरा पनि विद्या नै हो । सांसारिक भोग दिने, यश दिने सबै खाले सुख दिने पनि विद्या
 नै हो । विद्या गुरुहरूको पनि गुरु हो, परदेश गएको बेलामा बन्धुजनसरह सहयोग गर्ने पनि
 विद्या नै हो । विद्या उत्कृष्ट देवता हुन् । विद्या भएको पात्र शासकवर्गद्वारा पनि पूज्य हुन्छ,
 पुरस्कृत गरिन्छ । धन वा धनवान्को पूजा हुन्न । विद्या नभएको व्यक्ति पशुभै मानिन्छ ।
 त्यसैले विद्यार्जनमा जोड दिऔं ।

-समाप्तम्-

८.५
 २०६८

वारा
अस्ति

व्याप

सूर्या
द्विपः

शक्
वारा
शास्

विग्र

नेपा
तीख
गरि
प्रयो
मूर्ख

अप

अन्व
सुख
राज

व्याप

शिक्ष
सुख

